Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «магістр»

на тему

«Бізнес і соціальна відповідальність цехів XVII – XVIII ст.»

Виконав:
студент 62 групи
спеціальності
032 Історія та археологія
Токмачев Андрій Олександрович
Науковий керівник:
к.і.н., доц. Щербина С.В.

Чернігів – 2025

Магістерська робота з історії _____

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 20___ року.

Студент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри

_____

_____

(назва кафедри)

протокол № _____ від «_____» _____ 20___ року.

Студент допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП……..4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ……..…….9
1.1. Історіографія проблеми…….9
1.2. Джерельна база дослідження……..17
1.3. Методологічні підходи та методи дослідження……...……22
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІНО-ПРАВОВІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕІСНИЧИХ ЦЕХІВ ГЕТЬМАНЩИНИ……...26
2.1. Правовий статус та нормативне регулювання цехової діяльності……..26
2.2. Соціальна структура цехів і внутрішня організація…….33
2.3. Економічна діяльність, регулювання виробництва та конкуренції……41
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І СУСПІЛЬНА ФУНКЦІЯ ЦЕХІВ……..…….....46
3.1. Інституційні форми соціальної підтримки та механізми взаємодопомоги…46
3.2. Цехові традиції, ритуали та формування професійної ідентичності……..…52
3.3. Регулювання поведінки та громадська активність цехів у міському просторі…….…….…56
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦЕХОВОЇ СИСТЕМИ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ……..……62
4.1. Криза і занепад традиційної цехової моделі наприкінці XVIII ст……...62
4.2. Історичний досвід цехової соціальної відповідальності у контексті сучасного бізнес-середовища……..……..…65
ВИСНОВКИ……..69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……71
ДОДАТКИ…….....82

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена необхідністю ґрунтовного переосмислення ролі ремісничих об’єднань у соціально-економічному розвитку міст Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ремісничі цехи поєднували професійні, регулятивні та соціальні функції, забезпечуючи організацію виробництва, контроль якості продукції, доступ до міського ринку та захист фахових інтересів. Поряд з економічною діяльністю цехові корпорації здійснювали соціальну опіку над своїми членами, підтримували вразливі групи населення, брали участь у реалізації громадських ініціатив і фінансуванні міських потреб, що дозволяє розглядати їх як важливі осередки міської спільноти ранньомодерного часу.

Зростаючий науковий інтерес до локальних механізмів солідарності, урядування та саморегуляції історичних спільнот зумовлює необхідність нового погляду на цехові корпорації як на інституції, здатні поєднувати економічні інтереси та соціальну відповідальність.

Дослідження внутрішньої організації й бізнесових практик цехів відкриває можливість глибшого розуміння економічної культури Гетьманщини: способів регулювання конкуренції та забезпечення стабільності ремісничого виробництва. Важливим є також аналіз реакції цехів на політичні й правові зміни, зокрема на реформи другої половини XVIII ст., що дозволяє оцінити їхню адаптивність та здатність до самоорганізації в умовах модернізаційних процесів.

Отже, студіювання економічних та соціальних аспектів діяльності цехів Гетьманщини розширює уявлення про функціонування міського суспільства ранньомодерної України. Воно має значення не лише для реконструкції історичного розвитку ремісничого середовища, а й для міждисциплінарних досліджень, спрямованих на вивчення корпоративної етики, професійних культур і форм локального самоврядування.

Мета магістерської роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу інституціональної ролі ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст.,

розкриваючи їхню економічну функцію та соціокультурний вимір через призму формування моделей професійної етики, корпоративної солідарності та соціальної відповідальності у міському просторі ранньомодерної доби. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній історіографії;
- визначити ступінь репрезентативності актуалізованої джерельної бази;
- обґрунтувати методологічні підходи та методи дослідження;
- схарактеризувати правовий статус ремісничих цехів у XVII – XVIII ст.;
- виявити особливості організації та економічної діяльності цехів, їхню роль у регулюванні виробництва, контролі якості та підтримці професійних стандартів;
- проаналізувати механізми внутрішньої соціальної підтримки, зокрема матеріальну допомогу, опіку над вдовами й сиротами, професійну етику та корпоративну дисципліну;
- дослідити ритуали, норми та форми соціальної взаємодії, що забезпечували згуртованість цехових колективів;
- схарактеризувати внесок цехів у розвиток міських громад та формування локальної ідентичності ранньомодерної України;
- визначити історичну тяглість та актуалізувати досвід цехової соціальної відповідальності для сучасного бізнес-середовища України.

Об’єкт дослідження – ремісничі цехи Гетьманщини XVII – XVIII ст. як соціально-економічні інститути міського самоврядування.

Предметом дослідження – форми та механізми соціальної відповідальності й корпоративної взаємодопомоги, притаманні ремісничим цехам. Вони розглядаються через призму таких ключових аспектів, як:

- економічна організація виробництва;
- регулювання професійних практик;

– внутрішня солідарність, взаємодопомога, благодійність;
– правові та етичні норми;
– ритуали, символіка та комунікативні практики;
– соціальні функції у міському просторі.

Хронологічні рамки роботи охоплюють XVII – XVIII ст., період становлення, інтенсивного розвитку та трансформації цехового устрою на території Гетьманщини. У цей час формуються усталені корпоративні норми, механізми взаємодопомоги, професійної етики та господарської відповідальності, що дозволяє розглядати цехи як ранні форми соціальної відповідальності бізнесу.

Територіальні межі роботи охоплюють Гетьманщину у межах полково-сотенного устрою (Чернігівський, Ніжинський, Полтавський та Київський полки), де функціонували розвинені цехові корпорації, значною мірою закріплені нормами магдебурзького права. Дослідження фокусується на великих і середніх міських центрах цього регіону (Київ, Чернігів, Ніжин, Полтава, Глухів, Кролевець та ін.), де ремісниче виробництво набуло найбільш інституціоналізованих форм.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному переосмисленні ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст. як поліфункціональних соціальних інститутів, діяльність яких виходила за межі економічно-професійних завдань. На відміну від традиційних інтерпретацій, де цехи розглядаються переважно як корпоративні об’єднання ремісників, у роботі вперше обґрунтовано їхнє значення як ранніх форм організованого міського самоврядування та соціальної регуляції, що поєднували правові норми, морально-етичні засади та механізми комунікації всередині міської громади.

Новизну визначає також введення до наукового аналізу моделі цехів як прообразів сучасної корпоративної соціальної відповідальності. Уперше доведено, що цехові судові та посередницькі механізми сприяли зниженню соціальної напруженості й формуванню стабільного міського середовища. Особливої уваги набуває ритуально-символічна складова цехового життя –

корпоративна обрядовість, святкові практики, система посвят і похоронних церемоній. В роботі показано, що ці елементи виконували функції збереження колективної пам’яті, зміцнення професійної ідентичності та передачі норм і традицій між поколіннями.

Узагальнено, що ремісничі цехи можна розглядати як «соціальні корпорації» ранньомодерного міста, які одночасно здійснювали економічні, організаційні, виховні та соціально-психологічні функції. Запропонований міждисциплінарний підхід формує нову інтерпретаційну модель цехового життя та відкриває перспективи для подальших досліджень соціальної історії Гетьманщини.

Методологічною основою роботи є загальнонаукові принципи об’єктивності, науковості та історизму, що забезпечили всебічний і послідовний аналіз розвитку ремісничих цехів у ранньомодерну добу та дозволили простежити закономірності їхнього функціонування в міському соціальному середовищі.

У дослідженні застосовано комплекс спеціально-історичних методів. Аналітичний метод дав змогу детально вивчити внутрішню структуру цехових організацій і характер їхньої діяльності. Проблемно-хронологічний підхід забезпечив реконструкцію еволюції цехів та виділення ключових етапів їхнього розвитку. Структурно-системний і структурно-функціональний аналізи дозволили розглядати цехи як цілісні соціокультурні інституції з власними механізмами регуляції, розподілу обов’язків, дисциплінарних норм і форм солідарності.

Використання підходів мікроісторії, соціальної історії міста та історико-антропологічного аналізу дало змогу інтерпретувати цехові корпорації як багатовимірні соціальні структури, що поєднували економічні, правові, комунікативні та морально-етичні функції. Опрацювання нормативних актів, актових матеріалів, цехових статутів і документації здійснювалося з використанням джерелознавчої критики, що дозволило визначити достовірність, функціональне призначення та історичний контекст джерел.

Такий методологічний комплекс забезпечив реконструкцію внутрішнього життя цехів, їхнього внеску у формування міського соціального порядку та специфіки практик взаємодопомоги й солідарності.

Практичне значення дослідження. Результати роботи можуть бути використані у гуманітарній та освітній сферах, зокрема для викладання курсів з історії України, історії міста, історії підприємництва, економічної антропології та історії ремесел. Матеріали дослідження демонструють взаємозв'язок економічних практик ремісничих об'єднань і формування соціальних структур міського середовища, слугуючи методичною основою для навчальних дисциплін із соціальної історії та урбаністики.

Практичну цінність становлять також результати для музейних установ, культурних проєктів і туризму: висвітлені аспекти корпораційної культури, ритуалів, символіки та повсякденного життя цехів можуть бути інтегровані в експозиції, екскурсійні маршрути та освітні програми. Аналітичні підходи дослідження дають змогу використовувати його матеріали у компаративних студіях корпоративної соціальної відповідальності та розвитку регіональних досліджень соціальних структур і економічних практик українських міст.

Апробація результатів наукового дослідження. Основні положення магістерської роботи були представлені та обговорені на XXVII та XXVIII наукових конференціях молодих учених і студентів Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2024, 2025), а також на наукових семінарах студентів і аспірантів у 2024 – 2025 рр.

Структура магістерської роботи відповідає визначеній меті та завданням дослідження і включає вступ, чотири розділи з підрозділами, висновки, список використаних джерел та літератури, що налічує 106 найменувань, а також додатки. Загальний обсяг роботи становить 87 сторінок, з яких 70 сторінок складає основний текст.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Період кінця XIX – початку XX ст. став етапом становлення історичних студій, присвячених ремісничим корпораціям Гетьманщини. Саме тоді з'являються перші праці, у яких міське ремесло розглядається не фрагментарно, а як важливий елемент соціально-економічного життя регіону. Найпомітніший внесок у формування цього напрямку зробив О. Лазаревський. У багатотомній праці «Описание Старой Малороссии» він увів до наукового обігу значний масив актового матеріалу, описав структуру та функціонування ремісничих об'єднань Лівобережжя. О. Лазаревський одним із перших звернув увагу на характерну рису місцевих цехів – їх багатопрофільність, тобто об'єднання ремісників різних спеціальностей у межах однієї корпорації [78; 79]. Надалі він опублікував добірку цехових актів XVII ст., що дозволило поглибити уявлення про правові засади діяльності ремісничих організацій та їхній внутрішній устрій.

Паралельно з цими студіями в науковому середовищі зростає інтерес до міського самоврядування та правового регулювання ремесла. М. Владимирський-Буданов [45; 46] і Д. Багалій [40]. розглядали цехи крізь призму поширення магдебурзького права, аналізували механізми формування юридичних норм, які визначали статус і взаємини ремісничих спільнот із міськими інституціями. В їхніх працях простежується спроба поєднати правову історію з економічною, показавши, як самоврядні механізми міських громад впливали на організацію праці та становище ремісників [40; 45; 46].

На зламі XIX – XX ст. дослідження локальної історії міст активізуються. Короткі замітки та огляди, зокрема О. Ковалевського про цехи Чернігова, а також публікації Ю. Сіцінського, який систематизував джерела з історії ремесла Поділля, розширили джерельну базу та окреслили регіональні особливості цехової організації [64; 89].

У 1920-х роках спостерігається якісний зсув у напрямі більш комплексного вивчення ремісничих корпорацій. К. Лазаревська першою широко використала цехові книги як самостійне джерело, що дозволило реконструювати побутову й соціальну динаміку ремісничих громад. Завдяки її дослідженням цехи постають не лише як економічні структури, а як спільноти зі своєю корпоративною культурою, ієрархією, традиціями доброчинності та обрядовості. К. Лазаревська також підготувала вагомі праці з історії київських ремесел, у яких простежила зміни організаційних моделей цехів у XVIII – XIX ст. [80; 81].

У цей період важливі матеріали опублікував М. Карачківський, який на основі архівних фондів описав структуру й функціонування київських цехів, давши уявлення про їхню чисельність, систему виборності та внутрішнє управління [75]. Значний інтерес становить і доробок А. Єршова. Він зосередився на цехах Північного Лівобережжя, частково опублікував акти ніжинських ремісників, дослідив механізми взаємодії цехових структур із міською владою та особливості професійної організації праці [53 – 55].

Суттєву роль у дослідженні проблематики відіграв і П. Клименко, який здійснив спробу розглянути українські цехи в ширшому загальноєвропейському контексті. Його монографія, присвячена історії українських цехів, стала однією з перших узагальнюючих праць, у якій простежено еволюцію ремісничих корпорацій від другої половини XVIII ст. до реформ 1880-х років. Дослідження П. Клименка окреслило низку важливих напрямів для подальших наукових студій, зокрема питання становища учнів і підмайстрів, професійних обов’язків ремісників різних фахів, фінансових засад цехового життя, а також характеру управлінських функцій цехових урядів [61 – 63].

На початку XX ст. українські дослідники поступово перейшли від описових робіт та публікацій джерел до більш комплексних синтетичних аналізів, які трактують цехи як соціальні інституції з власною системою норм, взаємин і культурних практик. Розвиток цієї тематики супроводжувався

поглибленням джерельної бази, включенням архівних матеріалів, актових книг та порівняльно-правових студій, що дозволило сформувати підґрунтя для сучасних підходів до вивчення ремісничої історії Гетьманщини.

Вагомий внесок у дослідження ремісничих корпорацій Гетьманщини зробив А. Єршов, праці якого 1920-х рр. заклали підґрунтя для наукового вивчення цехового устрою регіону. Спираючись на широке коло архівних матеріалів, насамперед актові книги та міську документацію, дослідник реконструював організаційну структуру цехів, їхній правовий статус і механізми внутрішнього управління у XVII – XVIII ст. Особливу увагу дослдник приділив локальним особливостям функціонування цехів регіону, зокрема Ніжина, простеживши взаємовідносини ремісничих корпорацій із міською владою та позацеховими ремісниками. У працях А. Єршова вперше було введено до наукового обігу низку цехових актів, що дало змогу деталізувати соціальний склад ремісничих об’єднань, процедури вступу, виборність посадових осіб і практики регулювання професійної діяльності. Його розвідки вирізняються прагненням поєднати інституційний і соціально-економічний підходи, завдяки чому цехи постають не лише як виробничі структури, а як важливі елементи міського самоврядування та корпоративного життя ранньомодерної Гетьманщини [53 – 55].

Паралельно з розвитком загальних історико-економічних студій зростає інтерес до окремих ремісничих спеціалізацій та локальних ремісничих осередків. Є. Спаська запропонувала перші докладні реконструкції діяльності гончарських цехів регіону, спираючись як на актові документи, так і на матеріальну спадщину [5; 94;].

У 1930-х роках, унаслідок репресивної політики радянського режиму, ранньомодерні студії було фактично перервано, і дослідження цехового ремесла майже припинилися.

Повернення до цієї проблематики відбулося лише в другій половині XX ст. Радянські історики зосередилися переважно на економічному та соціальному вимірах розвитку ремесла, що спричинило появу низки

ґрунтовних праць. В. Романовський, спираючись на матеріали Переписної книги 1666 року, реконструював географію та галузеву структуру ремісничої діяльності в містах і селах Гетьманщини, окресливши Ніжин, Остер і Стародуб як найпотужніші осередки цехового ремесла [24]. І. Гуржій зосередив увагу на питаннях правової регламентації міського життя та впливу магдебурзького права на формування організаційних форм ремісничих корпорацій [50]. Дослідження О. Компан продемонстрували суттєві відмінності між лівобережною та західноукраїнською моделями цехового устрою, що дозволило уточнити регіональні особливості розвитку ремесла [68].

На цьому тлі постали роботи О. Нестеренка, який поглибив розуміння соціальної структури корпорацій, механізмів боротьби з партацтвом, практик внутрішнього контролю якості та процесів поступової трансформації цехової системи в останній третині XVIII ст. [84]

У 1980 – 1990-х роках дослідницький фокус зміщується до соціальних і правових аспектів. Г. Швидько комплексно проаналізувала правове становище ремісників у контексті історії міського самоврядування, а В. Кулаковський дослідив внутрішню організацію цехів, причини конфліктів та механізми регіональної диференціації ремесла [97; 98; 76; 77]. У своїх розвідках П. Пиріг висвітлив економічні засади розвитку ремесла в умовах інтеграції Лівобережжя до російського адміністративно-правового простору[87; 88].

Вагомий доробок у дослідження традицій цехових спільнот належить В. Балушку, який одним із перших здійснив цілісний аналіз обрядовості українських ремісників XV – першої половини XVII ст. У своїх студіях він простежив структуру традицій – від фахових обрядів, пов’язаних із технологією виробництва та збутом, до свят на честь цехових покровителів, ініціаційних звичаїв та обрядів життєвого циклу. Дослідник наголосив на тому, що ці практики формували цілісну систему символічних смислів, яка відображала світогляд середньовічного міського населення. Цехова звичаєвість, розглянута ним у контексті загальної середньовічної культури,

постає важливим джерелом для розуміння соціальної поведінки та уявлень українців ранньомодерного періоду[41 – 43].

На межі XX – XXI ст. історіографія розширюється за рахунок міждисциплінарних досліджень. У цей же час поглиблюється інтерес до локальних осередків ремісництва: А. Карась, Л. Костенко, О. Пошивайло, та інші окреслили особливості розвитку кахлярства, ткацтва, кожум'яцьких і шевських ремесел у конкретних містах[59; 60; 69; 70; 86].

Вагомим внеском у дослідницьку базу стало уведення до наукового обігу публікацій та аналітичних розробок І. Ситого. Систематизація ним значного корпусу цехових книг Чернігівщини дозволила докорінно розширити можливості реконструкції як внутрішньої (корпоративної) організації цехів, так і специфіки їхньої фінансово-господарської діяльності та звичаєво-правової практики [90 – 92].

Аналіз економічно-правових засад функціонування корпорацій другої половини XVIII ст. було здійснено С. Журманом, який приділив особливу увагу регулятивному впливу імперського акту «Ремісниче положення» 1785 р. [56; 57]

Г. Доманова, досліджуючи інституційну історію Чернігівського магістрату, приділила окрему увагу функціонуванню ремісничих цехів у міському середовищі. На підставі актових матеріалів, міських книг і документів магістратського діловодства вона простежила характер взаємовідносин між цехами та органами міського самоврядування, окресливши межі їхньої автономії та сфери юрисдикції. У своїх студіях Г. Доманова особливу увагу приділила тому, як магістратська влада впливала на економічні й соціальні процеси всередині ремісничих корпорацій, а також як цехи, зі свого боку, виступали важливим елементом міського самоврядування, забезпечуючи порядок, професійну дисципліну та участь у виконанні громадських повинностей. Таким чином, праці Г. Доманової значно розширили уявлення про місце цехів у структурі чернігівської міської громади

та продемонстрували їхню роль як проміжної ланки між міською владою й ремісничим середовищем [52].

На початку XXI ст. вагомий внесок у розробку проблематики соціальної та економічної природи цехового ремесла зробила С. Щербина, праці якої суттєво поглибили наукові уявлення про функціонування ремісничих корпорацій Гетьманщини. У фокусі уваги дослідниці перебувають питання правового статусу та внутрішньої архітектоніки цехів Північного Лівобережжя. Авторка систематизувала корпус нормативних актів, що регламентували діяльність ремісничих об’єднань у XVII – XVIII ст., акцентувавши увагу на їхній інституційній залежності від магістратів та адміністративних структур козацького уряду [99 – 106].

Залучення широкого масиву джерел (актових книг, універсалів, цехових реєстрів) дозволило дослідниці реконструювати механізми корпоративного самоврядування, зокрема процедури обрання цехмістрів, функціонування фіскальної системи та інструменти контролю якості продукції. Окремий наголос С. Щербина робить на феномені партацтва, інтерпретуючи його не лише як економічну проблему, а і як чинник соціальної напруги в урбаністичному просторі, що відображав конфлікт між регламентованим та позацеховим виробництвом. Важливим аспектом її досліджень є також аналіз трансформаційних процесів у цеховому середовищі наприкінці XVIII ст., зумовлених імплементацією імперської реформи міського управління [105].

Регіональну специфіку цехового устрою Полтавщини ґрунтовно проаналізовано у розвідках О. Коваленко. Спираючись на репрезентативну джерельну базу (магістратські книги, акти гетьманської канцелярії, цехові статути), дослідниця здійснила комплексну реконструкцію еволюції корпоративної організації ремісників регіону впродовж XVII – XVIII ст. О. Коваленко детально проаналізувала правила внутрішнього життя цехів: від порядку вступу до організації та професійного зростання ремісників (шлях від учня до майстра) до процедури обрання керівництва та системи покарань за порушення [65 – 67].

Особливу цінність становить аналіз інституційної взаємодії ремісничих корпорацій із владними структурами – органами міського самоврядування та полковою адміністрацією. Окрім адміністративно-правових аспектів, О. Коваленко глибоко дослідила соціокультурний вимір цехового побуту, зокрема сакрально-обрядову практику, святкові церемоніали та благодійну діяльність, що дозволило відтворити цілісну картину корпоративної субкультури не лише Полтави, а й Гадяча, виявивши як загальноукраїнські тенденції, так і локальні особливості[65 – 66].

Окремий напрям у сучасних дослідженнях ремісничих корпорацій становлять праці О. Сокирка, який зосередив увагу на соціокультурних аспектах функціонування цехового середовища. Дослідник детально аналізує семантику ремісничих трапез, братських нарад і святкових зібрань, трактуючи їх як інструменти формування корпоративної солідарності, підтримання внутрішньої дисципліни та репрезентації статусної ієрархії. Розгляд символіки страв, ритуалізованих практик колективної присутності та традицій частування дозволяє йому інтерпретувати цех не лише як професійно-економічну інституцію, а й як соціально інтегровану спільноту, де побутові звичаї виконували регулятивну, виховну та комунікативну функції [93; 94].

Поряд із цим дослідник широко висвітлює гастрономічний світ міського та козацького середовища, включно з практиками харчування ремісників, що розглядаються у зв’язку з економічними умовами, соціальною поведінкою та ціннісними орієнтирами міських громад. Внесок О. Сокирка суттєво розширює уявлення про повсякденність цехів і дозволяє побачити їхню діяльність у ширшому культурному та соціальному контексті. Його підхід виводить дослідження цехових корпорацій за межі суто правової чи економічної історії, акцентуючи на живих механізмах соціальної інтеграції, які формували внутрішній простір ремісничих громад і визначали специфіку їхнього колективного життя у ранньомодерну добу[93].

У сучасній українській історіографії окремі аспекти ремісничого виробництва Ніжинського полку були предметом спеціальних досліджень

Р. Крапивного та Л. Лесик, які на основі матеріалів місцевих магістратських і полкових канцелярій висвітлили професійну структуру й особливості функціонування локальних ремісничих осередків[72 – 74; 82 – 83].

Незважаючи на значний джерельний потенціал Києва, цехи міста залишаються порівняно слабко дослідженими. Окремі спроби їхнього вивчення здійснила О. Кохан, зосередившись на трансформації ремісничих корпорацій у кінці XVIII – середині XIX ст., тобто на завершальному етапі їхнього існування [71]. У публікаціях Н. Білоус містяться важливі відомості про чисельність ремісничого населення та професійний профіль Києва, хоча цехи виступають там радше як контекстний елемент ширших студій з історії міського самоврядування [44].

Історіографічний огляд засвідчує, що вивчення ремісничих цехів Гетьманщини формувалося нерівномірно та еволюціонувало від описово-джерелознавчого до комплексного соціокультурного підходу. У ранніх дослідженнях домінував інтерес до правових норм, організаційної структури та місця цехів у системі міського самоврядування. У подальшому увага змістилася до економічної функції корпорацій, їхніх виробничих практик, механізмів контролю й регламентації професійної діяльності.

Дослідження другої половини XX – початку XXI ст. розширили проблематику, увівши до наукового обігу цехові книги, магістратські матеріали та локальні архівні комплекси. Це дозволило зосередити увагу на питаннях корпоративної етики, регулювання якості продукції, взаємодії із владними структурами, а також на соціальній складовій цехового життя: доброчинності, підтримці членів громади, участі в міських ініціативах. Саме цей блок досліджень створив підґрунтя для осмислення цехів як суб’єктів ранньомодерного «бізнесу» із власною моделлю соціальної відповідальності.

Незважаючи на значний масив наукових напрацювань, питання соціальної ролі ремісничих корпорацій, їхньої участі в підтримці міських громад, колективних формах взаємодопомоги та регуляції професійної поведінки залишаються дослідженими вибірково.

Отже, сучасна історіографія створює концептуальне підґрунтя для аналізу цехів Гетьманщини як господарських об'єднань, що поєднували економічні інтереси з нормами соціальної відповідальності. Водночас зберігається потреба у спеціальних дослідженнях, спрямованих на виявлення взаємозв'язку між цеховою економікою, корпоративною етикою та міським соціальним простором у XVII – XVIII ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплексне дослідження соціально-економічної діяльності, бізнесових практик та корпоративної відповідальності ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст. ґрунтується на репрезентативній та багатокомпонентній джерельній базі. Залучений масив документів дозволяє здійснити цілісну реконструкцію механізмів функціонування ремісничих корпорацій як у площині формального законодавства, так і на рівні повсякденних соціальних практик, реконструюючи повсякденні практики цехового середовища.

Джерельний корпус дослідження доцільно класифікувати за видовою приналежністю, виокремивши такі ключові групи: законодавчі та публічно-правові акти; актові матеріали органів міського самоврядування; внутрішня цехова документація; описово-статистичні джерела та речові пам'ятки.

Фундаментальну групу джерел, що визначали легітимність та правові рамки існування ремісничих об'єднань, становлять законодавчі та розпорядчі акти вищих органів влади. Цей масив документів репрезентований королівськими привілеями (для раннього періоду), царськими жалуваними грамотами, а передусім – універсалами гетьманів, листами полковників та генеральної старшини.

Універсали гетьманської адміністрації є однією з найважливіших категорій джерел для вивчення державного регулювання ремісництва. Вони виконували кілька функцій: санкціонували заснування нових цехів, затверджували статути, регламентували права та обов'язки майстрів, встановлювали норми професійної діяльності та умови допуску до ремесла. Особливу увагу в цих документах приділено захисту цехової монополії та

заходам протидії партацтву – нелегальному позацеховому виробництву [4; 30 – 34].

Характерною рисою гетьманських універсалів був їхній переважно конфірмаційний характер. Зміна політичної кон'юнктури чи зміна гетьмана спонукала ремісників звертатися по підтвердження своїх давніх прав і вольностей, прагнучи забезпечити спадковість привілеїв («антецесорів») та непорушність свого статусу. Факт існування численних копій цих актів, часто переписаних самими цехами для внутрішнього вжитку, свідчить про їхню виняткову вагу в системі корпоративної саморепрезентації та правового самозахисту [97, с. 42 – 46].

Окремий інтерес становлять акти, що регулювали діяльність цехів у специфічних юрисдикціях. Зокрема, цінними є матеріали щодо цехів містечка Літки, підпорядкованих Києво-Видубицькому монастирю. Збережена низка документів відображає особливу форму корпоративної залежності та специфіку взаємин між церковною владою і ремісничою громадою, що дозволяє порівняти умови розвитку цехів у державних (рангових) та приватних володіннях [8; 25].

Визначальним фактором у введенні актових джерел до наукового обігу стала публікаторська діяльність О. Лазаревського [14], а також видання корпусів універсалів українських гетьманів другої половини XVII – XVIII ст., здійснене наприкінці XX – на початку XXI ст., що забезпечує дослідникам широке хронологічне охоплення [30 – 34].

Фундаментальною основою законодавчої джерельної бази є правові кодекси, які фіксують еволюцію нормативного поля від звичаєвого права та локальних магдебурзьких норм до уніфікованого імперського законодавства.

Ключовим джерелом періоду Гетьманщини є кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) [27]. Хоча цей звід законів не набув офіційного затвердження, він де-факто використовувався в судовій практиці та акумулював правові норми того часу. У тексті кодексу містяться положення, що регламентують підпорядкованість цехмістрів міським

урядовцям, визначають порядок навчання ремеслу, вимоги до безпечного ведення виробництва та контролю за якістю виробів. Також кодекс фіксує стандарти етичної поведінки в цеховому середовищі та механізми розв'язання конфліктів.

Законодавчі акти XVII – XVIII ст., які стосувались економічної політики царського уряду були опубліковані у «Повному зібранні законів Російської імперії» [26].

Завершальний етап існування традиційного цехового устрою відображає «Ремісниче положення» 1785 р., що було складовою частиною «Жалуваної грамоти містам» [26; 28]. Цей документ імперського походження знаменує початок уніфікації та переформатування ремісничих корпорацій відповідно до загальноросійських зразків. Аналіз його норм дозволяє простежити трансформацію традиційної моделі ремісничої організації, зміни в системі управління та поступову втрату цехами автономії в нових політико-економічних умовах кінця XVIII ст.

Інформативний пласт джерел формують матеріали міських ратуш і магістратів. До цієї групи належать судові книги, протоколи засідань, книги скарг, реєстри виборів війтів і бурмістрів. Ці документи є важливими для реконструкції зовнішнього контексту діяльності цехів та їхньої інтеграції в міський соціум. Магістратські книги фіксують реальну взаємодію ремісничих корпорацій із владою та міською громадою [58, с. 19]. У них містяться свідчення про підпорядкованість цехів магістратській юрисдикції та механізми адміністративного контролю; судовий розгляд конфліктів між цехами та партачами, а також майнових суперечок між самими ремісниками; практичне застосування норм магдебурзького права в господарському житті; участь ремісничих цехів у загальноміських справах: організації оборони, вартовій службі, ремонті фортифікацій, протипожежних заходах та громадських роботах. Ця група джерел дозволяє виявити роль цехів як колективного суб'єкта міського права та важливого елемента муніципальної інфраструктури.

Особливе значення для відтворення структури міст, майнового стану та соціального складу населення у ранній період Гетьманщини мають Переписні книги 1666 р. Вони містять цінну інформацію про кількість ремісників та їхню належність до цехів, закладаючи основу для порівняльного аналізу динаміки цехового розвитку[22 – 24].

У дослідженні широко використано статистично-топографічні описи другої половини XVIII ст., які містять важливий комплекс даних про природно-географічні умови, соціальну структуру, економічний розвиток та побут населення Лівобережжя. Серед них особливе значення мають «Опис Чернігівського намісництва» 1781 р. та топографічний опис О. Шафонського, що подають перелік ремісничих цехів, характеристику їхньої атрибутики, звичаїв і корпоративної практики [36]. Не менш інформативними є «Опис Новгород-Сіверського намісництва» (1779 – 1781), описи Київського намісництва 1770 – 1780-х рр. та «Топографічний опис Малоросійської губернії» 1798 – 1800 рр., у яких зосереджено дані про спеціалізацію ремесел, структуру виробництва й рівень розвитку промисловості в окремих міських і містечкових центрах[17 – 20; 29]. Ці джерела містять верифіковані кількісні дані, що дозволяють відтворити соціально-економічний профіль ремісничого населення. На їхній основі можливо визначити динаміку чисельності ремісників у містах, містечках та селах; галузеву структуру ремісничих спеціальностей та рівень їхньої диференціації; майновий стан майстрів, наявність у них нерухомості, землі та найманої робочої сили; співвідношення ремесла з торгівлею та сільським господарством (феномен ремісників-землеробів); комерційний потенціал цехового виробництва.

Крім того, статистичні описи часто містять відомості про матеріальну інфраструктуру цехів – наявність «цехових дворів», спільних приміщень, обладнання та ресурсів, що є важливим показником інституційної спроможності корпорацій.

Унікальним за ступенем деталізації та важливості джерелом є цехові книги – внутрішня документація ремісничих корпорацій. Вони є

комплексними документами, що поєднують у собі статутні норми, діловодні записи та фінансову звітність. Типова структура такої книги включала статути (артикули) та правила ремісничого життя; копії універсалів, привілеїв та фундушних листів; іменні списки майстрів, підмайстрів та учнів («реєстри братії»); протоколи виборів цехмістрів та інших цехових урядників; записи про вступ до цеху, умови контрактів на навчання та процедури «визволення» учнів; фінансові реєстри доходів і видатків цехової скриньки; фіксацію дисциплінарних порушень, накладених штрафів та протоколи внутрішнього суду; відомості про благодійну діяльність, допомогу вдовам і сиротам, витрати на церковні потреби та організацію похоронів [9]. Аналіз цих записів дає змогу дослідити реальні механізми цехового самоврядування, корпоративної етики та соціальної відповідальності. Вони демонструють, як декларовані у статутах норми реалізовувалися на практиці, як розв'язувалися конфлікти та як формувалася корпоративна солідарність.

Джерельний корпус цехових книг ремісничих корпорацій зберігся фрагментарно, що зумовлено поєднанням об'єктивних і суб'єктивних чинників. Зокрема, документація київських цехів зазнала значних утрат унаслідок пожежі Подолу 1811 р., під час якої було знищено архів магістрату та більшість цехових приміщень [93, с. 41]. Водночас внутрішньоцехова документація розглядалася як власність цехового братства і не перебувала під постійним контролем міської адміністрації, що також негативно позначилося на її збереженні. Попри це, на початку XX ст. було зафіксовано наявність обмеженої кількості цехових книг, які нині становлять важливе, хоча й неповне, джерело для дослідження організаційної та соціальної історії цехів Гетьманщини. Особливу наукову цінність становить зібрання цехових книг, що зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського. Ця колекція, ґрунтовно проаналізована та систематизована у працях історика І. Ситого, включає унікальні книги цехів Кролевця, Глухова, Новгорода-Сіверського, Коропа, Ніжина та інших ремісничих осередків [90].

Вагомим доповненням до письмових документів є речові пам’ятки, що репрезентують матеріальну культуру та символічний світ ремісничих об’єднань. До цієї групи належать цехові печатки, прапори і хоругви, цехові скриньки, ікони, а також інструменти та зразки виробів [7; 12; 37 – 39, 91].

Ці артефакти є носіями важливої інформації про самопрезентацію цехів, їхню ієрархію цінностей та роль у публічному просторі міста. Печатки та знамена слугували візуальними маркерами корпоративної ідентичності та юридичної суб’єктності. Поховальні сукна та церковна атрибутика, що належала цехам, є яскравим свідченням розвиненої системи соціальної опіки та ритуальної солідарності, що супроводжувала ремісника «від вступу до цеху до могили» [7; 12; 37].

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, слід наголосити, що залучений комплекс матеріалів формує надійне підґрунтя для багатоаспектного дослідження бізнесової практики та соціальної відповідальності ремісничих корпорацій Гетьманщини XVII – XVIII ст. Саме завдяки поєднанню різних типів джерел стає можливим простежити не лише організаційно-правові механізми функціонування цехів, а й реальні форми їх участі у міському господарстві, соціальній підтримці членів громади та забезпеченні публічного блага. У своїй сукупності ці джерела формують цілісне уявлення про місце цехів у соціумі Гетьманщини, висвітлюють зв’язок між економічною діяльністю й соціальною відповідальністю корпорацій, а також дозволяють простежити еволюцію цього інституту в умовах зміни правових режимів – від козацької державності до імперської модернізації. Саме комплексний підхід до різнотипних джерел робить можливим повну реконструкцію ролі ремісничих цехів як важливої ланки міського господарства і водночас як носія колективної солідарності та соціальної опіки в ранньомодерному суспільстві.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічна основа магістерської роботи визначається комплексним підходом, що поєднує загальноісторичні, спеціальні та міждисциплінарні методи, спрямовані на всебічне вивчення еволюції ремісничих цехів

Гетьманщини XVII – XVIII ст. та їхнього впливу на соціально-економічний і правовий розвиток регіону. Таке поєднання зумовлене багатовимірністю цехового феномену, який виступав одночасно правовою, соціальною, економічною та культурною інституцією, інтегрованою в структури міського самоврядування та відігравав ключову роль у формуванні урбаністичного простору ранньомодерної України.

У процесі дослідження застосовано комплекс загальнонаукових методів. Метод аналізу забезпечив послідовне опрацювання нормативних актів, цехових книг, міських рішень, фіскальних та описових матеріалів, дозволивши виокремити релевантні дані та простежити причинно-наслідкові й просторово-часові зв’язки. Метод синтезу дав змогу інтегрувати отримані відомості у цілісну модель функціонування цехової системи, перейти від фрагментарних фактів до узагальнених характеристик розвитку ремісничих корпорацій.

Важливою складовою виступає системний підхід, у межах якого міське суспільство Гетьманщини розглядається як структурно цілісний організм, де цехи є важливими елементами соціальної регуляції та економічної організації. Для з’ясування механізмів внутрішнього устрою корпорацій застосовано структурно-функціональний аналіз, що дав можливість простежити ієрархію управління, систему професійної підготовки, механізми контролю якості та форми соціальної інтеграції.

Під час інтерпретації історичних сюжетів та реконструкції подій використано логічний метод, що дав змогу вибудувати причинно-наслідкові зв’язки у випадках, коли джерела збереглися фрагментарно. Для кількісної реконструкції демографічних характеристик ремісничого середовища, чисельності цехових зібрань, співвідношення майстрів, підмайстрів і учнів застосовано методи виміру й опису, що дало змогу перевести якісні дані у статистично репрезентативну форму.

Історико-генетичний метод дав змогу простежити витоки цехового устрою, особливості його становлення під впливом магдебурзького права, чинників козацького державного ладу та механізмів інтеграції цехової системи

до імперського правового поля наприкінці XVIII ст. Цей метод дозволив реконструювати динаміку змін і визначити їх історичні детермінанти.

Для впорядкування джерельної бази та виокремлення усталених моделей функціонування цехів застосовано історико-типологічний метод, що дав змогу класифікувати ремісничі об’єднання за галузевими ознаками, організаційною структурою, характером взаємовідносин із владними інституціями та ступенем збереження документальної традиції.

Застосування методу архівного аналізу й джерелознавчої критики забезпечило верифікацію документального масиву: зіставлення різних копій універсалів, аналіз структури цехових книг, критичне опрацювання описово-статистичних матеріалів. Це дозволило визначити ступінь достовірності даних та окреслити межі можливих реконструкцій.

Помітну роль у дослідженні відіграли елементи мікроісторичного методу, що дали змогу зосередитися на повсякденних практиках ремісників – учнівстві, діяльності майстерень, виборах цехмістрів, внутрішніх конфліктах, благодійності та механізмах взаємодопомоги. Завдяки цьому цехи постають як живі соціальні спільноти з власними нормами, ритуалами та механізмами солідарності. Окремі аспекти проаналізовано з позицій соціально-антропологічного підходу, що дозволив інтерпретувати цехові обряди, символіку та професійну ідентичність як прояви ширших культурних моделей ранньомодерного суспільства.

Важливими інструментами стали конкретно-пошуковий метод, який дав можливість локалізувати й систематизувати розпорошені джерельні свідчення про діяльність окремих цехів; метод аналогії, що застосовувався для зіставлення українських цехових практик із відповідними західно-українськими моделями, що дозволило визначити спільні та специфічні риси розвитку ремесла; а також метод моделювання, завдяки якому реконструйовано можливі сценарії економічної поведінки корпорацій, принципи їх самоврядування, механізми виробничої взаємодії та соціальної підтримки у ситуаціях, де джерела фрагментарні або неповні.

Методологічна основа роботи ґрунтується на низці важливих принципів: історизму – аналіз цехів у контексті суспільних трансформацій XVII – XVIII ст.; об’єктивності – опора на верифіковані джерела й критичне зіставлення різних типів інформації; системності – цілісне бачення цехового устрою як елементу міської структури; критичності – необхідної для оцінки фрагментарних архівних комплексів і виявлення їхніх можливостей та обмежень.

Застосування комплексного методологічного підходу дозволило всебічно дослідити феномен ремісничих цехів Гетьманщини, простежити їхню еволюцію в юридичному, соціальному та економічному вимірах і визначити їхню роль у формуванні міського середовища та культури ранньомодерної доби. Комбінація загальноісторичних, спеціальних і міждисциплінарних методів забезпечила можливість не лише реконструювати історичну динаміку цехового устрою, але й виявити механізми соціальної відповідальності, колективної взаємодії та саморегуляції, які становлять цінну складову історичного досвіду корпоративного життя. Саме завдяки такому методологічному підходу цехи постають як складний і багатогранний соціальний інститут, що поєднував економічну діяльність із культурними та правовими практиками, формуючи унікальну модель організації міського життя Гетьманщини XVII – XVIII ст.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІНО-ПРАВОВІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕІСНИЧИХ ЦЕХІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

2.1. Правовий статус та нормативне регулювання цехової діяльності

Імплементація магдебурзьких привілеїв у міське середовище українських земель стала чинником, що забезпечив формальне юридичне оформлення ремісничих цехів, утвердивши їх функціонування на основі чітко визначених норм і корпораційних прав.

Однак, на відміну від класичного західноєвропейського зразка, магдебурзьке право в Україні ґрунтувалося на засадах місцевого звичаєвого традиційного права та елементів різних правових систем, включно з нормами козацького устрою. Внаслідок постійної зміни соціально-політичних умов, особливо в добу Української національної революції та подальшого існування Гетьманщини, муніципальний устрій, включно з цеховою організацією, набув виразних регіональних рис [42, с.13].

У більшості міст Гетьманщини процес правового оформлення ремісничих корпорацій припадає на 20 – 40-ві рр. XVII ст., тобто на період після запровадження міського самоврядування за магдебурзьким правом [86, с. 87]. Надання місту відповідних привілеїв створювало нормативні умови для організації ремісничих спільнот і закріплювало їхню діяльність у правовому полі. Завдяки цьому місцеві ремісники отримували легітимне право на професійну самоорганізацію з метою захисту економічних інтересів та впорядкування виробничої сфери.

Правові норми, що регулювали діяльність цехів, водночас визначали їхній особливий статус у соціальній структурі міста. Майстри здобували монопольне право на здійснення виробництва в межах міського простору, що сприяло упорядкуванню ремесла й формувало механізми контролю за якістю виробів, доступом до професії та рівнем конкуренції. Таким чином, становлення цехів у Гетьманщині було результатом поєднання місцевих традицій, елементів магдебурзького законодавства та потреб міського

розвитку, забезпечуючи стабільність ремісничого середовища й окреслюючи одну з ключових інституцій ранньомодерного міського управління.

Цехове законодавство XVII – XVIII ст. мало синкретичний характер, базуючись на основних джерелах – магдебурзькому праві, універсалах гетьманів та полковників та внутрішній законодавчій базі (статути, цехові книги і т.д.)

Норми магдебурзького права формували базові засади функціонування цехового устрою, визначаючи його місце в міській адміністративно-правовій системі. Саме в межах цієї моделі ремісничі корпорації розглядалися як складові елементи міської громади, що діяли на підставі визначених привілеїв і перебували під офіційною юрисдикцією магістрату. Підпорядкованість органам міського самоврядування передбачала не лише нагляд за дотриманням виробничих і економічних норм, а й регуляцію внутрішньої цехової організації, контроль за прийомом до корпорацій, розв’язанням суперечок та розподілом професійних прав і обов’язків [71, с.19].

У результаті цього ремісничі об’єднання не функціонували як автономні структури, а були інтегровані у ширшу систему міського управління, що забезпечувало певний баланс між інтересами самих корпорацій та потребами міської громади. Фактичне поєднання звичаєвих традицій ремісничого середовища з юридичними вимогами магдебурзького права сприяло виробленню специфічної моделі взаємодії, у якій цехи виступали як інституції з обмеженою автономією, але водночас із чітко окресленими правами, привілеями й обов’язками.

Після Української національної революції ключовим джерелом правового оформлення цехової діяльності стала гетьманська адміністрація (гетьмани, полковники, у деяких випадках навіть сотники та війти). Акти, що затверджували права ремісничих об’єднань, спершу видавалися польськими королями або магнатами, проте в другій половині XVII – XVIII ст. дозвіл на утворення цеху та підтримку його привілеїв надавали гетьмани. Для офіційного визнання ремісничої корпорації на теренах Гетьманщини зазвичай

достатньо було отримати спеціальний документ – так званий «фундушний лист» або універсал, виданий гетьманом чи іншим представником місцевої адміністрації. У другій половині XVII – XVIII ст. універсали перетворилися на найпоширеніший і водночас найбільш змістовний тип правових документів, пов'язаних з організацією та діяльністю цехів [97, с. 42 – 46].

Змістове наповнення гетьманських універсалів вирізнялося значною поліфункціональністю, охоплюючи широкий спектр правових аспектів життєдіяльності ремісничих корпорацій. По-перше, ці акти виступали інструментом легітимації інституційного розвитку, надаючи офіційну санкцію на заснування нових цехів та затвердження їхніх статутів. По-друге, важливою складовою універсалів була функція правової спадкоємності: через механізм конфірмації вони підтверджували чинність прав і привілеїв, наданих цехам попередниками («антецесорами»), що забезпечувало стабільність корпоративного устрою в умовах зміни влади. По-третє, документи нормативно регулювали економічне середовище, чітко окреслюючи межі цехової монополії та регламентуючи взаємовідносини з позацеховими ремісниками («партачами») [105, с. 163].

Універсал Богдана Хмельницького від 18 листопада 1656 р. закріплював монопольне становище міських ремісничих цехів Козельця, обмежуючи право партачів на здійснення ремісничої діяльності та торгівлю без погодження з цеховою адміністрацією. Документ передбачав заборону самовільного продажу виробів на міському ринку та встановлював обов'язок для сільських ремісників підпорядковуватися цеховій юрисдикції й виконувати відповідні корпоративні повинності [30, с. 216].

Крім того, універсали виконували роль «охоронних грамот», гарантуючи цехам юрисдикційний імунітет та захист від адміністративного тиску або зловживань з боку місцевої влади та представників козацької старшини. Значна частина універсалів дійшла до нашого часу у численних копіях, які виготовлялися самими ремісниками з метою збереження юридичних гарантій та підтвердження своїх корпораційних привілеїв.

Послідовне відтворення у текстах цих документів положень попередніх актів виступало важливою умовою забезпечення безперервності правового становища цехів і захисту їх від можливих спроб обмеження прав з боку козацької старшини чи міської адміністрації [105, с.163]

Універсали відігравали ключову роль у закріпленні основ цехового устрою. Вони переважно виконували функцію підтвердження наявних прав і привілеїв, тобто мали характер конфірмаційних актів, покликаних забезпечити тяглість правового статусу ремісничих об’єднань. Через такі нормативні акти влада не лише узаконювала традиційні механізми організації професійних спільнот, але й створювала умови для їх подальшого функціонування в мінливих політичних та економічних обставинах.

Гнучкість нормативної бази, що визначала функціонування ремісничих корпорацій, виявлялася у здатності цехового законодавства адаптуватися до змін соціально-економічних умов міського життя. Закріплені в правових актах привілеї та повноваження не мали статичного характеру: вони коригувалися відповідно до поточних потреб громади й внутрішньої динаміки ремісничого середовища. Адаптаційний потенціал цехового права забезпечував можливість поступового оновлення регулятивних норм упродовж XVII – XVIII ст., інтегруючи нові положення у вже сформовану систему корпоративної регламентації. Показовим у цьому контексті є приклад Полтави, де, за свідченням магістрату, цехові грамоти та привілеї були втрачені під час Північної війни й міських пожеж. Втрата документації не призвела до ліквідації цехового устрою, а, навпаки, актуалізувала практику поновлення та переосмислення нормативних засад його функціонування. Міська влада та цехове керівництво змушені були відновлювати правові підстави діяльності корпорацій, пристосовуючи їх до нових реалій, зокрема зростання кількості позацехових ремісників і трансформації ринкових відносин [47, с. 99 – 100].

Узагальнення норм, що регулювали міське й цехове життя на території Гетьманщини, простежується у правовому кодексі «Права, за якими судиться

малоросійський народ» 1743 р. [27]. Хоча цей кодекс так і не був офіційно запроваджений, він фіксував комплекс правових практик, які фактично діяли в регіоні протягом другої половини XVII – XVIII ст. Незважаючи на те, що документ не містив спеціального розділу, присвяченого організації ремісничих корпорацій, у його структурі вміщено низку положень, що безпосередньо стосувалися функціонування цехів. Особливе значення має пункт, розміщений у розділі «О магистрате...», де наголошено на підпорядкованості цехмістрів міським урядам. У документі підкреслюється, що керівники цехів підлягали контролю з боку магістрату та несли персональну відповідальність за фахову підготовку учнів і підмайстрів, а також за дотримання технологічних норм у виробничому процесі. Таким чином, звід 1743 р. відтворює важливі елементи нормативного середовища, що визначало статус і внутрішню організацію ремісничих корпорацій у Гетьманщині, навіть попри відсутність його формальної юридичної сили [27, с. 370].

Статути та цехові книги, які містили детальну інформацію про структуру і склад ремісничої корпорації, слугували важливою юридичною підставою для офіційної діяльності і визнання цеху. Нормативні акти цього типу укладалися за усталеними зразками й набували юридичної сили лише після схвалення міською владою або представниками козацької адміністрації. Усвідомлюючи їхнє значення для підтвердження привілеїв, ремісники прагнули мати кілька копій статутних текстів, що дозволяло гарантувати юридичну тяглість прав навіть у разі втрати оригіналів [42, с. 20 – 21].

Більшість статутів містили стандартизований набір положень: право громади обирати цехмістра, регламентацію проведення сходок, визначення норм дисциплінарної поведінки, умови вступу до об’єднання, обсяг вступного внеску та тривалість учнівства [99, с. 43]. Джерелами формування цих нормативних кодексів виступали усталені звичаї ремісничого середовища, локальні традиції, а також окремі запозичення з правового досвіду інших міських центрів, зокрема із західноєвропейської цехової практики.

Разом із тим статути цехів Гетьманщини мали низку особливостей. Вони відзначалися більш спрощеною структурою та часто не містили докладних правил вступу чи виробничих вимог. Натомість відчутним є акцент на врегулюванні взаємин між легальними членами корпорації та партачами, що свідчить про особливу увагу до контролю професійного простору та захисту корпоративної монополії. У статутах місцевих цехів практично відсутні згадки про обов'язкові «мандрівки» підмайстрів, вимоги до створення «шедевру» чи детальний опис ритуалізованих аспектів цехового життя. Це дозволяє говорити про відмінності правових моделей, сформованих у різних регіонах, та про специфічну локальну еволюцію ремісничої нормативної культури [101, с. 218].

Статути ремісничих корпорацій Гетьманщини часто відзначалися стислістю та відсутністю детальної регламентації виробничого процесу. Це, на думку дослідників, пояснювалося тим, що ремісники не вважали за необхідне фіксувати усталені положення письмово, оскільки вони сприймалися як традиційне право, що дотримувалося з давніх часів [69, с. XIII]. Ремісники часто запозичували статутні положення в інших цехів, лише мінімально адаптуючи їх під власні потреби.

Кардинальні зміни в правовий статус та організаційну структуру українських цехів внесла імплементація загальноімперського законодавства, зокрема «Ремісничого положення» 1785 р., що було складовою частиною «Жалуваної грамоти містам» [28]. Цей нормативно-правовий акт був спрямований на уніфікацію та систематизацію цехового устрою в межах Російської імперії, що призвело до докорінного перегляду традиційної моделі, усталеної на території Гетьманщини.

«Ремісниче положення» запроваджувало стандартизовану організаційну модель ремісничих корпорацій, детально регламентовану у 117 статтях. Нормативний документ охоплювали низку принципових сфер корпоративного життя [28]. По-перше, нормативно закріплювалася принципово нова вимога професійної однорідності. Членами одного цеху могли бути лише

представники однієї спеціальності, а відкриття чи підтвердження діяльності корпорації дозволялося за наявності мінімального кадрового складу – не менш ніж п’яти майстрів відповідного фаху. Такий підхід означав відхід від попередньої практики широких міжремісничих об’єднань і сприяв чіткішій структуризації міського виробничого середовища. По-друге, документ значно деталізував організаційно-трудові відносини всередині корпорацій. Учні та підмайстри юридично визнавалися найманими працівниками майстра, що закріплювало нову модель залежності та відповідальності. Одночасно встановлювалися уніфіковані строки навчання і скасовувалися традиційні елементи професійних переходів, зокрема ритуальні бенкети, подарунки, вступні внески чи інші звичаєві вимоги, які раніше мали важливе соціально-обрядове значення. По-третє, на нормативному рівні спостерігалося суттєве скорочення релігійно-обрядових функцій цехів, що були характерною рисою корпоративної культури попереднього періоду. Імперське законодавство залишало лише мінімальне зобов’язання щодо щорічної грошової підтримки церкви, тоді як інші форми духовної участі – забезпечення воском та ладаном, святкові практики – переставали належати до кола обов’язкових корпоративних дій. По-четверте, суттєво удосконалено систему адміністративного нагляду. Уперше вводилася посада міського ремісничого голови, уповноваженого здійснювати координацію між цехами та органами міського управління. Також упроваджувалася процедура обов’язкового затвердження цехмістрів магістратом, що посилювало вертикаль контролю й означало включення цехових структур до загальноімперської адміністративної системи [28].

У сукупності ці нововведення означали не лише модернізацію, а й глибоку трансформацію традиційної цехової системи Гетьманщини, зменшуючи її автономію та підпорядковуючи імперським адміністративним і правовим нормам.

Російське законодавство хоча й ґрунтувалось на європейських цехових традиціях, внесло суттєві корективи, спрямовані на уніфікацію та посилення

державного контролю. Поступова приналежність до цеху набувала формального характеру, а жорстка регламентація усувала елементи традиційного звичаєвого самоврядування [106, с. 174 – 175].

Упродовж XVII – XVIII ст. система правового регулювання ремісничих цехів на території Гетьманщини зазнала суттєвої еволюції: від норм магдебурзького права, тісно пов'язаних зі звичаєвими практиками та гетьманськими універсалами, вона поступово перейшла до уніфікованої імперської моделі, остаточно закріпленої в «Ремісничому положенні» 1785 р. У козацьку добу цехове законодавство було пластичним і локальним, а його основним джерелом був гетьманський універсал, який здебільшого мав конфірмаційний характер. Така система дозволяла ремісничим корпораціям зберігати високий рівень внутрішньої автономії, що, втім, супроводжувалося постійними конфліктами за юрисдикцію з козацькою старшиною[105, с. 164].

Запровадження імперського законодавства 1785 р. докорінно змінило традиційний цеховий устрій. Воно уніфікувало структури, посилило контроль магістратів, десакралізувало цехове життя (прибравши релігійні та ритуальні функції) і перетворило цехи з соціально-етичних корпорацій на суто економічні та контрольовані адміністративні одиниці, що стало однією з передумов їхнього подальшого занепаду.

2.2. Соціальна структура цехів і внутрішня організація

Соціальна структура ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст. формувалася під впливом магдебурзького права, місцевої звичаєвості та, з другої половини XVIII ст., положень імперського законодавства. У її основі лежала чітка ієрархія, що визначала професійний статус ремісників, їхні права, ступінь участі в управлінні та міру особистої відповідальності. Завдяки такій організації цехи забезпечували відтворення ремесла, контроль якості виробів і соціальну згуртованість своїх членів.

Кількісний склад ремісничих цехів у містах Гетьманщини варіювався залежно від економічної спеціалізації та масштабу міського осередку. Так, у

середині XVII ст. у Білій Церкві рибальський цех нараховував 9 майстрів, а шевський – 63 [42, с. 14].

Центральне місце в цеховій структурі посідали майстри – повноправні члени корпорації та власники виробничих майстерень, які формували організаційне «ядро» об’єднання. Саме вони ухвалювали ключові рішення, відповідали за дотримання технологічних норм, здійснювали контроль за доступом до професії й організовували процес навчання [42, с. 18]. Про авторитет цього стану свідчить, зокрема, спостереження О. Шафонського, який наголошував, що суворе дотримання умов вступу до цеху часто ставило перешкоди перед малозаможними претендентами: «Сие еднание недостаточних людей иногда удерживает быть мастером и производить свободно свое рукоделие» [36, с. 295].

Процедура здобуття звання майстра була складною: необхідно було пройти весь шлях від учня до підмайстра, виготовити зразковий виріб відповідно до вимог цеху, пройти перевірку кваліфікації та виконати фінансові й ритуальні обов’язки. Серед них – сплата вступного внеску й організація частування для братства. Зокрема, у Глухівському калачницькому цеху плата за вступ могла становити як незначну суму – близько одного карбованця, так і досягати кількох десятків карбованців, що свідчить про соціальну та майнову диференціацію серед претендентів на членство [9, с. 170 – 175]. У Кролевецькому кравецькому та кушнірському цехах ремісник мав сплатити грошовий внесок до спільної каси, а також забезпечити братію напоями та воском, поєднуючи матеріальний обов’язок із традиційними елементами цехової обрядовості [51, с. 78]. В об’єднаному цеху м. Літок вступна плата становила «пол золотого, фунт воску и чвертка ладану» [61, с. 214]. Особливо докладно ритуал «єднання» описаний у книзі Новгород-Сіверського калачницького цеху (1711): кандидат повинен був сплатити цехмістрові «три шаги», старшим братам «три чехи», ключнику та писарю – по «шагу», а також організувати частування для братії, що виконувало функцію ритуального «включення» до ремісничої спільноти [90, с. 38].

Попри вимогливість вступних процедур, інколи застосовувалися винятки. У Глухівському різницькому цеху 1772 р. компанійського осавула прийняли «за службу в войсковых надобностях и впредь все надобности безотговорочно справлять будеть», дозволивши йому вступ «безденежно»; такі ж права могли отримати й діти майстрів — «что братія приговорять» [81, с. 28].

Підмайстри становили проміжну ланку між учнем і майстром. Вони володіли професійною кваліфікацією, проте залишалися залежними від майстрів і не мали права відкривати власну майстерню. Тривалість їхньої праці під керівництвом майстра коливалася від кількох місяців до кількох років. У Глухівському різницькому цеху XVIII ст. підмайстром вважали ремісника, який проходив навчання від 6 місяців до 3 років [81, с. 26].

Учні становили нижчий щабель цехової ієрархії. Їхнє становище поєднувало професійне навчання з повною господарською залежністю від майстра. Учні виконували допоміжні роботи, не отримували оплати, а тривалість навчання становила три-п’ять років. У період учнівства ремісники перебували в залежному становищі та їх поведінка підлягала суворій регламентації. Вони могли зазнавати форм неформального тиску з боку старших ремісників і були обмежені у повсякденних практиках: їм заборонялося одружуватися, палити тютюн, а також носити одяг, притаманний статусу майстрів [125, с. 68] Суворо каралося переманювання учнів іншими майстрами: за порушення накладався штраф [81, с. 26]. Після завершення навчання учень проходив «визволку». У Кролевецькому кравецькому цеху майстер сплачував за визволення свого учня 3 таляри, а також робив внески цехмістрові й братії та виставляв частування [81, с. 26].

Ключові посади у цеху обіймали виборні посадові особи, відповідальні за організацію його діяльності та дотримання корпоративних норм – цехмістр, старші майстри, ключник та писар.

Цехмістр, який обирався строком на один рік, виконував ключові функції внутрішнього нагляду за дотриманням порядку, здійснював

представництво інтересів цехової корпорації у взаєминах із міською владою та розглядав дисциплінарні справи. Вступаючи на посаду, він складав присягу перед магістратом, який офіційно затверджував його повноваження. Вимоги до діяльності цехмістра передбачали забезпечення належного порядку за зразком інших міст, заохочення сумлінних членів корпорації та покарання порушників цехових норм. Основним посадовим обов'язком цехмістра виступала репрезентація інтересів цеху перед органами міського самоврядування та державними інституціями [42, с. 20].

Писар забезпечував діловодство цеху, здійснюючи ведення цехових книг і фіксацію нормативних та господарських рішень. У 1723 р. писар Новгород-Сіверського калачницького цеху Т. Товарнецький був найнятий «на год за двадцать алтин» [90, с. 66]. Після запровадження російським урядом ремісничих управ цехи повинні були сплачувати кошти для утримання «письмоводителів» [62, с. 100]

Особливу категорію всередині ремісничої корпорації становили старші майстри , які виконували ключову роль у підтриманні інституційної тяглості цеху. Це були досвідчені, найчастіше вже літні ремісники, які досягли високого рівня професійної майстерності та авторитету.

Старші майстри виступали носіями професійної традиції, контролювали дотримання технологічних стандартів та виконували функцію «культурних арбітрів» у середовищі ремісників. У процесі соціалізації молодших членів корпорації саме вони передавали знання про техніку, етику ремесла, корпоративні звичаї та ритуали, що забезпечувало безперервність професійної культури поколінь[42, с. 18].

В управлінському аспекті старші майстри брали участь у цехових засіданнях із дорадчим або арбітражним голосом. Часто саме вони вирішували спірні питання між майстрами чи між майстром і підмайстром. Завдяки значному досвіду вони впливали на ухвалення рішень щодо прийняття нових членів, визначення якості виготовленої продукції, накладення штрафів або надання дозволу на відкриття майстерні.

Престижність статусу старшого майстра була зумовлена не лише віком чи стажем, а й здатністю підтримувати корпоративну дисципліну та авторитет цеху. У багатьох випадках саме старші майстри стежили за дотриманням внутрішньої моральної поведінки членів цеху, виступали посередниками у конфліктах з міською адміністрацією та забезпечували збереження цехових привілеїв.

У символічному вимірі старші майстри були хранителями цехових регалій – печаток, скриньок, хоругв, атрибутів корпоративної ідентичності. Вони відповідали за організацію братських нарад, церковних відправ, участь у ритуалах пам’яті та колективних трапез, що мало важливе значення для підтримання єдності серед майстрів [42, с.18].

У структурі цехової організації значну роль відігравав ключник, на якого покладалися обов’язки збереження цехової скарбниці та фінансового обліку. Він опікувався матеріальними ресурсами корпорації, здійснював облік доходів і витрат, а також долучався до розгляду питань, пов’язаних із прийомом нових членів, проходженням етапів професійного становлення та зведенням цехових споруд. Тривалість перебування на цій посаді чітко не унормовувалася [42, с.20].

Центральним інститутом внутрішнього самоврядування ремісничих корпорацій Гетьманщини виступали цехові збори (загальна сходка майстрів), які забезпечували колегіальне ухвалення ключових рішень і регулювали основні аспекти функціонування професійної спільноти. До їхньої компетенції належало затвердження та коригування статутних норм, обрання посадових осіб, вирішення професійних і майнових конфліктів, а також встановлення розмірів обов’язкових внесків і штрафів.

Право ініціювати скликання зборів належало цехмістрові, а за його відсутності – одному зі старших майстрів, уповноваженому представляти керівництво корпорації. Інформація про час і місце засідання доводилася до членів цеху завчасно – шляхом особистого повідомлення або через спеціального цехового посланця. У деяких містах Гетьманщини зберігалася

архаїчна, але символічно значуща практика скликання зборів через передачу цехової «цешки» [86, с. 90].

Засідання вважалося правочинним лише за умови присутності більшості повноправних майстрів, що відповідало принципу колегіальності та гарантувало юридичну чинність ухвалених рішень. Процедура голосування, як правило, мала відкритий характер. Остаточну легітимність рішення набували після їх затвердження цехмістром і старшими майстрами та внесення до цехової книги, що надавало їм офіційного статусу у взаєминах із міською владою.

Окрім адміністративно-правових функцій, цехові збори виконували важливу соціально-інтегративну роль. Регулярна участь у спільних засіданнях сприяла формуванню корпоративної солідарності, підтримці внутрішньої дисципліни та відтворенню професійної ідентичності. Колективний характер обговорень і ухвалення рішень закріплював у свідомості ремісників уявлення про спільну відповідальність за стабільність і репутацію цеху.

Підмайстри й учні не належали до повноправних суб’єктів цехового самоврядування та не брали участі в голосуванні. Водночас вони могли залучатися до засідань у виняткових випадках – під час складення присяги, розгляду дисциплінарних порушень або для надання свідчень у конфліктних ситуаціях. Таке обмежене залучення мало важливе виховне значення, оскільки сприяло засвоєнню норм корпоративної поведінки, процедур ухвалення рішень і правил внутрішньої комунікації. Захист інтересів молодших членів корпорації здійснювався опосередковано – через майстрів-наставників або старших товаришів.

У сукупності цехові збори становили базовий механізм колективного управління, який забезпечував стабільність функціонування ремісничої корпорації, підтримував внутрішній порядок та інтегрував цехи у ширший простір міського самоврядування ранньомодерної доби.

Функціонування цехового самоврядування було тісно пов’язане з матеріально-просторовою інфраструктурою ремісничих корпорацій, яка

забезпечувала практичну реалізацію адміністративних, фінансових і ритуальних функцій. У цьому контексті особливе значення мав цеховий дім (подвір'я), що виступав фізичним осередком корпоративного життя та важливим маркером присутності цеху в міському середовищі. Незалежно від форми володіння – власної будівлі чи орендованого приміщення – саме цей простір створював умови для стабільного функціонування цеху як саморегульованої професійної спільноти. За цехмістра Н. Макарова у 1732 р. калачницький цех Глухова придбав двір із житловою будівлею вартістю 50 карб., а також закупив деревину для спорудження льодовні на суму 9 карб. Упродовж наступних років значні кошти були спрямовані на ремонт і впорядкування цехового господарства, загальний обсяг витрат на які сягнув майже 100 карб. [81, с. 32] У Полтаві міські ремісники не мали окремих цехових приміщень; виробництво зосереджувалося в їхніх домогосподарствах, де облаштовували майстерні та розміщували необхідні для роботи знаряддя [66, с. 131].

Цеховий дім поєднував адміністративні, комунікативні та символічні функції. Тут відбувалися збори майстрів, зберігалася документація, концентрувалися атрибути корпорації. Просторова фіксація цехового життя забезпечувала тяглість інституційної практики й формувала відчуття колективної належності серед членів братства.

Центральне місце у внутрішньому просторі світлиці посідала цехова скриня – ключовий елемент матеріальної організації корпорації [86, с. 88]. У ній зберігалися найважливіші документи та реліквії: статути, привілеї, листування з міською владою, печатки, грошові фонди, а також реєстри членів цеху. Поєднання в одному об'єкті фінансових, правових і символічних функцій надавало скрині особливого статусу та підкреслювало колективний характер управління цеховим майном. В окремих випадках траплялось порушення цієї традиції. Зокрема, у Ніжині 1732 р. трапився інцидент з викраденням цехових коштів, які зберігалися вдома у ключника В. Стасенка [82, с. 73 – 74].

Важливою складовою матеріального простору цехового дому була корпоративна символіка – прапори, хоругви, знаки ремесла, які зберігалися у світлиці та використовувалися під час міських урочистостей, богослужінь, поховальних процесій і святкових обходів [37 – 39]. Постійна присутність цих атрибутів у спільному просторі підтримувала відчуття історичної тяглості та закріплювала колективну ідентичність ремісничої спільноти.

Цеховий дім виконував також функцію ритуального простору. У його межах відбувалися посвяти учнів, спільні трапези, святкування на честь покровителів ремесла та інші обрядові практики, що забезпечували відтворення внутрішніх соціальних зв'язків і передачу корпоративних норм між поколіннями. Регулярність таких подій формувала циклічність цехового життя та зміцнювала механізми солідарності.

За відсутності власного приміщення цехи змушені були адаптуватися до тимчасових умов, орендуючи будинки або проводячи збори у помешканні цехмістра. Водночас навіть у таких випадках зберігалася усталена структура корпоративного простору: переносилися скрині, книги, символіка, що дозволяло відтворювати звичні форми управління та ритуальної взаємодії. Так, у Березному кравецький і шевський цехи користувалися спільним двором, а кравці Кролевця змушені були вирішувати цехові справи у приватному домі цехмістра [81, с. 32].

Цехове подвір'я у матеріальному та символічному вимірах виступало ядром ремісничої корпорації. Наявність спільного простору забезпечувало не лише збереження документальної та фінансової бази, організації управління й судочинства, здійснення святково-ритуальних дій, а також підтримання корпоративної ідентичності.

Отже, цехи ранньомодерної України становили складну ієрархічну систему, де професійні категорії (майстри, підмайстри, учні) були міцно пов'язані розгалуженою системою ритуалів, дисципліни та внутрішнього контролю. Ця багаторівнева організація виконувала подвійну функцію: з одного боку, гарантувала якість виробництва і порядок; з іншого – виступала

як ключова форма соціальної інтеграції та збереження ремісничої спільноти в умовах динамічної міської культури Гетьманщини.

2.3. Економічна діяльність, регулювання виробництва та конкуренції

Економічна діяльність ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст. становила складну й багатовимірну систему, в якій поєднувалися виробничі, правові, соціальні та регулятивні функції. Вона базувалася на поєднанні норм магдебурзького права, місцевих звичаєвих традицій і адміністративних практик козацької влади, що зумовлювало специфічний характер економічного укладу ремісничих корпорацій регіону. Цехи виступали не просто об'єднаннями майстрів однієї спеціальності, а своєрідними економічними інституціями, які формували міське виробництво, контролювали структуру ринку та забезпечували виконання професійних стандартів. Їхня діяльність охоплювала всі етапи ремісничої праці – від добору сировини й технології до контролю за торгівлею та регулювання конкуренції.

Одним із ключових аспектів економічної функції ремісничих цехів був комплексний контроль виробничого процесу, що охоплював як регламентацію доступу до сировини, так і дотримання технологічних стандартів. Відповідно до положень цехових статутів, норм звичаєвого права та гетьманських універсалів корпорації здійснювали нагляд за якістю використовуваних матеріалів, методами їх обробки та послідовністю виробничих операцій. Обмеження закупівлі сировини межами місцевого ринку забезпечувало рівні умови господарювання для майстрів і унеможливлювало несанкціоноване виробництво. Усталені технологічні приписи слугували гарантією збереження професійних стандартів і захисту колективної репутації цеху. Практичний контроль за якістю продукції здійснювали цехові урядники, насамперед цехмістри, які регулярно оглядали готові вироби, санкціонували їх допуск до продажу та запобігали потраплянню на ринок продукції, що не відповідала встановленим нормам [42, с. 20].

Цехи також встановлювали правила виробничої дисципліни. Вони визначали тривалість робочого дня, порядок виконання робіт, обов'язки учнів та підмайстрів. Заборони на «приховане» виробництво були важливими механізмами контролю обсягів продукції. Такі обмеження мали на меті запобігти економічним зловживанням, коли окремі майстри прагнули отримати перевагу шляхом збільшення виробництва.

Водночас цехова організація мала істотний вплив на механізми ціноутворення. Питання вартості товарів узгоджувалися на цехових зборах або за участю міської влади. Фіксація цін дозволяла підтримувати соціальну стабільність та уникати економічних конфліктів[62, с. 92]. Особливо виразно це простежується у містах Гетьманщини, де ремесло нерідко виконувало функцію забезпечення міських потреб у стратегічно важливих виробах – ковалів, шевців, бондарів, кравців. Там, де продукція мала особливе значення для громади, цехи прагнули уникати різких змін вартості, щоб не ускладнювати взаємини з міщанством і не провокувати конкуренцію, яка виходила б за рамки традиційного економічного балансу.

Ціновій стабільності сприяли також правила збуту продукції. Цехи визначали, де саме майстри можуть продавати свої вироби: у межах спеціальних торгових рядів, на ярмарках або в майстернях. Зокрема, у Новгороді-Сіверському наприкінці XVIII ст. гончарі мали 9 торгових комор, а у Смілі вісім, які функціонували на базарній площі міста [86, с. 94]. На підставі рішення членів Глухівського калачницького цеху цехмістр Н. Макаров здійснив облаштування цехової крамниці, прибуток від функціонування якої у 1749 р. сягнув 63 карб. 20 коп. [81, с. 32].

Заборонялася як торгівля «з рук» у приватних будинках, так і продаж поза містом без дозволу цеху. Таким чином безпосередній контакт майстрів із споживачем контролювався, що давало змогу уникати заниження цін або виробництва товарів, не санкціонованих цеховою спільнотою. У такий спосіб реміснича корпорація не просто контролювала виробництво, а й активно втручалася у сферу ринкових відносин.

Практика виходу ремісників за межі локального ринку перебувала під суворим контролем як цехового керівництва, так і органів міської влади. Право на торгівлю в інших містах надавалося лише за наявності відповідного дозволу, що підтверджував дотримання встановлених професійних і торговельних норм. Показовим у цьому контексті є приклад Седнева: наприкінці XVIII ст. окремі місцеві майстри за згодою цехових органів і міської адміністрації отримували дозвіл реалізовувати свою продукцію на ярмарках Чернігова, Ніжина, Глухова та Прилук [70, с. 78; 36, с. 318]. Така регламентація спрямовувалася на впорядкування міжміської торгівлі, захист корпоративних інтересів і збереження контролю над якістю ремісничої продукції.

Однією з найбільш проблемних сфер цехової економічної діяльності була боротьба з партачами – ремісниками, які працювали поза межами цехової організації. Вони становили реальну загрозу для економічної рівноваги, оскільки не підпорядковувалися цеховим приписам, не сплачували внесків, не дотримувалися стандартів якості та занижували ціни. Для цехової корпорації це означало підрив монопольних прав та знецінення професійної ідентичності, а для гетьманської влади – загрозу механізмам оподаткування та передумови для соціальної напруги.

У зв’язку з цим боротьба з нецеховим ремеслом набула системного характеру, а основним інструментом адміністративного контролю виступали гетьманські універсали. Ці документи не лише підтверджували цехові права, а й містили чіткі положення, спрямовані на недопущення партачів до виробничої діяльності. В універсалах наголошувалося, що позацехові майстри завдають «шкоди та утиснення» законним ремісникам, руйнуючи корпоративний порядок. Відтак, заборонялася праця в межах міста особам, які не належали до легітимних корпорацій, не складали присяги та не підлягали нагляду цехових старшин [105, с. 163].

Забезпечення дотримання цих вимог покладалося на магістрати, війтів та цехмістрів, які зобов’язані були виявляти випадки нелегальної практики.

Система санкцій передбачала накладення штрафів, конфіскацію продукції, заборону діяльності або навіть виселення з міста.

У другій половині XVII – XVIII ст. підходи до врегулювання економічних питань між цеховими та позацеховими ремісниками еволюціонували. Органи місцевої влади намагалися поступово легалізувати діяльність партачів, зберігаючи контроль над виробництвом і торгівлею. Якщо у XVII ст. домінувала практика примусового включення партачів до цехових структур, то у другій половині XVIII ст. поширилася компромісна модель: сплата фіксованих внесків до цехової скриньки в обмін на право займатися ремеслом. Показовим прикладом є рішення міського уряду Новгорода-Сіверського, який, санкціонувавши створення олійницького цеху, заборонив стороннім особам займатися цим ремеслом і здійснювати торгівлю без згоди цехового керівництва [88, с. 156].

Отже, регуляторна політика Гетьманщини щодо ремісництва поєднувала протекціонізм цехового устрою з прагматичною адаптацією до економічних реалій. Універсали виступали ключовим інструментом цього процесу, виконуючи подвійну функцію: з одного боку, вони юридично закріплювали монополію цехів та стандарти якості, а з іншого – фіксували трансформацію ставлення влади до позацехових ремісників (від жорстких заборон до спроб фіскальної інтеграції). Така динаміка свідчить про глибоку інкорпорацію цехової системи в адміністративну структуру Гетьманщини та гнучкість влади у пошуку балансу між захистом корпоративних інтересів і стабільністю міської економіки.

Ремісничі корпорації не лише захищали монопольні права, а й формували внутрішні фінансові механізми. Цехова казна була важливим елементом економічної автономії. У ній накопичувалися кошти, що надходили з різних джерел: вступних внесків, регулярних платежів, штрафів, сум, отриманих із благодійних зборів або прибутків від цехових земель. Ці кошти використовували для фінансування ритуалів, підтримки храмів, допомоги збіднілим або хворим членам цеху, облаштування майстерень, закупівлі

інструментів, а інколи – для ведення юридичних справ щодо захисту прав цеху. Наявність власної казни надавала корпорації самостійність і незалежність від міської влади, водночас посилюючи її відповідальність перед громадою [42, с. 16].

У другій половині XVIII ст. на економічну діяльність цехів суттєво вплинуло імперське законодавство, зокрема «Ремісниче положення» 1785 р. Документ уніфікував виробничі й соціальні норми, регламентував діяльність цехових управ, вводив фіксований робочий день та систему контролю за оплатою праці підмайстрів. Унаслідок цього автономія цехів поступово звужувалася, а їхній правовий статус переходив під жорсткішу юрисдикцію магістратів і ратуш. Реформа змінювала саму логіку економічної організації: замість традиційної системи локального самоврядування встановлювався централізований бюрократичний контроль, що послаблювало позиції корпорацій та сприяло поступовому розмиванню цехової монополії.

Підсумовуючи, можна зазначити, що економічна діяльність ремісничих цехів у Гетьманщині формувала основу міського господарства ранньомодерної доби. Вона поєднувала регуляцію виробництва, контроль ринку, захист професійної честі та соціальну підтримку членів корпорації. Універсальність і гнучкість цехової системи дозволяли їй ефективно адаптуватися до політичних і соціальних змін, однак імперські реформи XVIII ст. суттєво трансформували традиційні механізми економічної взаємодії, що, зрештою, стало передумовою її подальшого занепаду.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І СУСПІЛЬНА ФУНКЦІЯ ЦЕХІВ

3.1. Інституційні форми соціальної підтримки та механізми взаємодопомоги.

Інституція цехів у Гетьманщині ранньомодерної доби була значно ширшою за просту організацію ремісників, об'єднаних у межах певної професії. Цехи функціонували як корпоративні спільноти, у межах яких виробнича діяльність невіддільно перепліталася з релігійними, соціальними та побутовими практиками. Соціальна відповідальність, що у сучасному науковому дискурсі позначається терміном «благодійність» або «соціальна опіка», була невід'ємним елементом існування цехових громад. Ця відповідальність проявлялася як щодо внутрішніх членів корпорації, так і щодо міського суспільства загалом. У Гетьманщині, яка розвивалася в умовах поєднання українських традицій міського самоврядування з елементами магдебурзького права та впливами Речі Посполитої, цехова благодійність мала складну багатошарову структуру й виконувала кілька важливих функцій: економічну, соціальну, конфесійну та символічну.

Передусім соціальна опіка була закономірним проявом корпоративного характеру цехів. Оскільки ремісничий колектив об'єднував майстрів, підмайстрів та учнів не лише за фахом, а й на основі спільних норм поведінки, ритуалів та уявлень про «честь ремесла», він формував механізми взаємної підтримки. Допомога хворим, підтримка вдів і сиріт, утримання хворих або непрацездатних членів спільноти були важливими елементами цехового життя. Збережені статути з Чернігова, Ніжина, Києва, Полтави та інших міст свідчать, що більшість ремісничих корпорацій мали чітко визначені правила щодо того, хто й у яких випадках має отримувати соціальну допомогу. Такі внутрішні норми не лише формували відповідальність членів спільноти одне за одного, але й забезпечували стабільність ремісничого виробництва, адже у випадку хвороби або смерті майстра його родина не залишалася без засобів існування.

Важливою складовою соціальної інфраструктури ремісничих цехів Гетьманщини слугували фонди взаємодопомоги, що називалися «цеховими скриньками» чи «цеховими касами». Ці ресурси акумулювалися завдяки періодичним внескам ремісників, штрафам за порушення цехової етики та пожертвам, що надходили під час традиційних цехових обрядів та благодійних ініціатив. Така система забезпечувала фінансову основу для колективної солідарності в умовах нестабільної міської економіки XVII – XVIII ст. Цехові кошти мали чітко окреслене призначення: фінансування утримання цехового подвір'я, забезпечення виготовлення символічних атрибутів (прапорів, ікон, ритуальних предметів), підтримка церковних потреб, організація похоронів, а також допомога малозабезпеченим чи тимчасово нездатним до праці членам громади. Так, Коропський кравецький цех у 1758 р. надав грошову допомогу Троїцькій церкві в Борзні, що перебувала у стані ремонту, а також підтримав Воздвиженську церкву; у 1765 р. це ж об'єднання виділило значні суми на користь Вознесенської та Троїцької церков [81, с. 30].

У більшості міст ці фонди фактично виконували функції раннього механізму соціального страхування. У випадках пожеж, втрати майна або каліцтва цех міг виділяти кошти на відновлення господарства, що слугувало гарантією матеріальної стабільності ремісника і підтримувало внутрішню солідарність корпорації. Таким чином, цехові каси виступали не лише фінансовим підґрунтям корпоративного життя, але й важливим інструментом соціальної захищеності, відображаючи високий рівень організаційної культури та колективної відповідальності у середовищі ремісничих спільнот.

Значне місце у внутрішньому житті ремісничих корпорацій посідала турбота про майстрів похилого віку та тих братчиків, які внаслідок хвороб чи життєвих обставин втратили здатність до регулярної праці. У міському середовищі Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. такі люди нерідко опинялися в обмежених матеріальних умовах, оскільки їхній достаток прямо залежав від власної майстерні та щоденного ремісничого промислу. За

відсутності державних форм опіки саме цехи брали на себе обов'язок підтримувати таких осіб [26, с. 373].

Цехові книги й статути містили приписи, за якими старі чи немічні майстри могли звернутися по допомогу до братства. Виплати з цехових скринь передбачали надання грошей, харчів або коштів на лікування. У разі довготривалої недуги їм дозволялося одержувати допомогу у більш постійній формі. У таких випадках цех виконував роль громади, що дбала про своїх членів, не допускаючи їхнього занепаду й злиденності.

Інколи літніх майстрів звільняли від участі в деяких повинностях, натомість вони могли виконувати почесні, менш обтяжливі обов'язки – нагляд за учнями, надавали професійні консультації або здійснювали догляд за цеховою атрибутикою. Таким чином забезпечувався зв'язок поколінь, а також підтримувалося почуття належності до спільноти навіть тоді, коли людина втрачала фізичну силу.

Важливе місце в системі соціальної відповідальності цехів займали поховальні обряди. Цех не лише оплачував витрати на поховання свого члена, а й забезпечував присутність братчиків, придбання свічок, оплату священнослужителів та ритуальних предметів. Ця практика мала як соціальний, так і символічний зміст. По-перше, вона демонструвала рівність усіх членів корпорації перед спільними правилами й забезпечувала гідну смерть навіть тим, хто не мав достатку. По-друге, обряд підкреслював єдність корпорації як християнської громади, об'єднаної не лише працею, але й спільною духовністю. У багатьох містах цехи мали поховальні сукна та мари, що увічнювало пам'ять про ремісничі корпорації як про сталу соціальну спільноту.

Окреме місце у системі внутрішньоцехової опіки посідала турбота про родини померлих майстрів, насамперед про їхніх дітей та вдів. У разі смерті ремісника, який мав учнів або незавершені зобов'язання перед цехом, братство брало на себе відповідальність за продовження навчання цих учнів у межах фаху, дбаючи тим самим про збереження ремісницької тяглості. Така практика

віддзеркалювала переконання, що майстер, служачи цехові за життя, не може бути забутий після смерті, а його учні мають право довершити освіту під наглядом громади.

Щодо вдів ремісників застосовувалися окремі форми підтримки: виплати з цехової скарбниці, звільнення від регулярних внесків або від обов'язкових повинностей, а в окремих випадках – дозвіл продовжувати ремісничу справу чоловіка. Згадки про такі дозволи у цехових книгах демонструють, що спільнота намагалася не допустити занепаду майстерні після смерті голови родини, оберігаючи її майновий і професійний стан.

Подібні норми не лише пом'якшували наслідки втрати годувальника, але й забезпечували спадкоємність ремісничого промислу. Функціонування цехів гарантувало збереження та спадковість ремісничих виробництв, що було вирішальним у суспільних умовах Гетьманщини XVII – XVIII ст., коли економічне існування міських родин безпосередньо залежало від безперервності їхнього трудового заняття. У цьому простежується типова для ранньомодерного міського середовища модель колективної солідарності: професійна корпорація фактично виконувала функції розширеного родинного кола, опікуючись не лише своїми членами, а й їхніми найближчими, продовжуючи тим самим традицію взаємної підтримки, що лежала в основі цехового життя.

Значний пласт благодійної діяльності цехів був пов'язаний із релігійним та парафіяльним життям. У межах Гетьманщини, де православна традиція відігравала визначальну роль у міській культурі, цехи підтримували окремі храми, з якими були пов'язані інституційно та символічно. У Полтаві цехові ремісники проживали у 132 дворах, чітко локалізованих у межах окремих парафій. Основна їх концентрація припадала на Стрітенську та Миколаївську парафії (59 і 45 дворів відповідно), тоді як у Воскресенській і Різдвобогородицькій парафіях налічувалося значно менше ремісничих господарств [48, с. 38]. Фінансові внески могли спрямовуватися на ремонт храмів, закупівлю церковного начиння, оплату іконописців, виготовлення

хоругв, свічок або риз. У деяких випадках цехи замовляли ікони своїх християнських покровителів, що слугувало проявом колективної віри та одночасно підкреслювало соціальний статус ремесла. Численні записи у міських книгах свідчать, що цехи активно брали участь у фінансуванні храмових свят, допомагали нужденним парафіянам та підтримували церковні братства.

Важливою складовою цехової благодійності та громадської активності були колективні роботи, спрямовані на підтримання міської інфраструктури й загального порядку. У багатьох містах Гетьманщини – зокрема в Києві, Полтаві, Ніжині – ремісничі корпорації брали участь у ремонті фортифікаційних споруд, укріплень, мостів, міських доріг та громадських колодязів. Частина цих обов'язків була визначена адміністративними розпорядженнями магістратів або військових урядників, однак чимала частка робіт виконувалася з ініціативи самих ремісників [86, с. 100 – 101].

До важливих напрямів соціально корисної діяльності ремісничих корпорацій належала їхня участь у протипожежних заходах. У міському середовищі XVII – XVIII ст., де домінувала дерев'яна забудова, пожежі становили одну з найсерйозніших загроз громадській безпеці. У зв'язку з цим цехи зобов'язували своїх членів брати участь у гасінні вогню, організовувати чергування та контролювати наявність у господарствах необхідного інвентарю – діжок з водою, гаків, драбин. Цехові книги фіксують також випадки закупівлі спільним коштом спеціальних засобів для локалізації пожеж, а майстри окремих спеціальностей, зокрема ковалі й столяри, залучалися до виготовлення та ремонту відповідного спорядження.

Показовим у цьому контексті є приклад Полтави, де діяла розгалужена система протипожежних резервів: обов'язкові запаси води зберігалися у кожному дворі, а додаткові – біля магістрату, торговельних рядів, міських брам і на церковних подвір'ях. Водночас від кожного домогосподарства визначався представник, відповідальний за участь у гасінні пожежі та

забезпечений необхідним інструментом, тоді як централізований набір протипожежних засобів зберігався у полковій канцелярії [47, с. 71].

Таким чином, участь у громадських роботах, включно з протипожежними заходами, постає як форма практичного вияву колективної відповідальності ремісників перед міською громадою. Через такі дії цехи посилювали свою суспільну вагу, демонстрували відданість порядку й безпеці міста та виконували роль важливих елементів місцевого самоврядування. Участь ремісників у благоустрої та захисті міського середовища зміцнювала внутрішню солідарність цехової корпорації й водночас підкреслювала її значення для ширшого урбаністичного простору.

Усе різноманіття проявів благодійності цехів у Гетьманщині XVII – XVIII ст. не можна розглядати поза контекстом соціальних відносин ранньомодерного суспільства. Благодійність була не лише моральним або релігійним обов’язком, але й важливим механізмом зміцнення соціальної солідарності та корпоративної згуртованості. Через благодійну активність цехи формували позитивний образ свого стану, підкреслювали власну значущість для міської громади та легітимізували свої економічні привілеї. У цьому сенсі соціальна відповідальність виступала інструментом взаємного визнання: ремісники отримували підтримку влади й громади, а взамін демонстрували свою готовність діяти на користь суспільства.

Особливу увагу варто звернути на те, що благодійність цехів мала також регулятивний характер. Отримання допомоги було можливим лише для тих, хто дотримувався внутрішніх правил, виконував зобов’язання, не порушував ремісничої етики. Це означає, що соціальна допомога була одночасно інструментом контролю за дисципліною. Така модель соціального захисту поєднувала елементи солідарності та корпоративного примусу, що було типово для ранньомодерних європейських міст.

Отже, благодійність цехів у Гетьманщині XVII – XVIII ст. була складним соціальним явищем, яке виходило далеко за межі сучасного розуміння допомоги нужденним. Вона поєднувала матеріальну підтримку, релігійні

практики, економічні механізми соціальної стабільності, участь у громадських роботах і формування соціально-етичних норм міського середовища. Цехи виступали не лише як виробничі організації, а й як ключові соціальні актори, які забезпечували інтеграцію міського населення, підтримку вразливих груп та стабільність міського життя. Саме тому їхня благодійна діяльність є важливим компонентом не лише історії ремесла, але й загальної соціальної історії українських міст XVII–XVIII ст.

3.2. Цехові традиції, ритуали та формування професійної ідентичності

Цехові традиції та ритуали, що склалися в середовищі ремісничих корпорацій Гетьманщини XVII – XVIII ст., становили фундамент не лише внутрішньої організації ремесла, а й широкого соціокультурного простору міста. Вони виконували функцію соціальної інтеграції, забезпечували відтворення професійних норм і водночас формували у ремісників відчуття належності до особливої спільноти, правовий статус якої був закріплений у магдебурзьких грамотах, універсалах гетьманів та міських статутах. Саме через ритуалізовані практики відбувалося передання цінностей, що визначали життєдіяльність цехів та їхній образ у міському суспільстві.

Традиції починали формуватися ще на рівні цехового учнівства. Процедура прийняття до цеху була суворо регламентованою та мала символічне наповнення. Учень не просто вступав до ремесла як економічної діяльності – він проходив ініціацію, яка означала початок його входження в замкнену професійну корпорацію. Участь майстрів у прийнятті учня та фіксація цього акту у цехових книгах підкреслювали юридичний і моральний характер нового статусу. Тривалий і дисциплінований процес навчання, який тривав від трьох до п’яти років, був спрямований на формування професійних навичок, але не меншою мірою – на виховання відданості цеху, пошани до старших і готовності дотримуватися встановлених норм [86, с. 92].

Особлива роль приділялася переходу з категорії підмайстрів у майстри. Зразковий виріб, що слугував своєрідним «іспитом», мав не лише

демонструвати технічну вправність, а й відповідати усталеним символічним вимогам, які підкреслювали неперервність традиції. Оцінювання виконувалося колегіально, адже кожен майстер відповідав не лише за власну майстерність, а й за репутацію цеху як корпорації. Таким чином, цехові ритуали забезпечували підтримку високого професійного стандарту, що був вагомим елементом економічної стабільності міста й визначав місце ремісника в соціальній ієрархії.

Не менш показовою складовою цехового життя були спільні ритуали та обряди, пов'язані з релігійними святами, участю в богослужіннях, церковними пожертвами. Церковні патронати, підтримка храмів, подарунки у вигляді воску або грошей становили елемент професійної етики та відображали специфічну взаємодію між ремеслом і сакральною сферою. У багатьох цехових статутах, що діяли на території Гетьманщини, містилися детальні приписи щодо обов'язкової присутності членів корпорації на богослужіннях у визначені дні. Участь у таких подіях засвідчувала цехову єдність і виводила ремісничу корпорацію за межі суто економічної структури, надаючи їй рис моральної спільноти [86, с. 100].

Важливою формою цехової репрезентації були урочисті процесії, що відбувалися під час релігійних свят, міських урочистостей або при зустрічі важливих гостей. За допомогою хоругв, прапорів, святкового корпоративного вбрання та атрибутики кожен цех демонстрував свою вагу в міському просторі. У таких ритуалах органічно поєднувалися ієрархія, традиція й символічна влада, що утверджувала значущість ремесла як важливої складової міського самоврядування. Саме через публічні форми репрезентації цехи виявляли свою корпоративну ідентичність і водночас зміцнювали соціальну легітимність.

Особливе значення в житті ремісничих корпорацій мали братські трапези, що супроводжували прийом нових членів і ключові події цехового життя. У джерелах XVII – XVIII ст. комплекс обрядових дій, пов'язаних із церковними та цеховими урочистостями, включно зі спільними застіллями,

позначався терміном «канун». Незалежно від конкретного приводу святкування, кануни мали усталену структуру й охоплювали низку обов'язкових ритуальних практик, характерних для міського середовища ранньомодерної України. До них належали приготування напоїв (сичення меду та варіння пива), виготовлення воскових свічок, а також «складчина» – колективне збирання коштів або закупівля харчів для бенкету й обрядових підношень. Спільні трапези зазвичай приурочувалися до найбільш значущих подій корпоративного та релігійного життя: великих церковних свят, вступу нового члена до цеху, освячення цехових будівель (будинків, комор, льохів), а також візитів архієреїв і парафіяльного духовенства до цехових обійсть. Такі заходи підкреслювали тісний зв'язок ремісничих корпорацій із церковним середовищем і водночас слугували формою публічної легітимації їхньої діяльності в межах міської громади [93, с. 48].

Річний цикл цехових сходок і святкових трапез мав чітко визначену календарну структуру та був тісно пов'язаний із церковним роком. Його відкривало свято Богоявлення, що поєднувало урочисте богослужіння з колективним бенкетом і часто ставало нагодою для проведення щорічних виборів цехової старшини та поминальних днів у січні – першій половині лютого. Саме ці зібрання вирізнялися найбільш розгорнутим і ситним частуванням, що підкреслювало їхній особливий статус у корпоративному житті. Святкові столи цехів характеризувалися значною стабільністю та відтворювали усталений набір страв, типовий для заможного міського середовища. Основу бенкетів становили м'ясні страви зі свинини, баранини та яловичини, борщ, локшина й випічка з білого борошна, тоді як рибні страви з'являлися рідше й були пов'язані передусім із постовими періодами. Невід'ємною складовою застіль залишалися різноманітні напої – мед, пиво, горілка, вино та традиційні гарячі напої, приготовані за місцевими звичаями.

Важливе місце в обрядовій практиці посідали поминальні елементи, насамперед ритуальне коливо, яке входило до структури канунів незалежно від характеру святкування. Під час Масляної, а також напередодні

Петровського й Пилипівського постів меню коригувалося відповідно до церковних приписів: зменшувалася частка м’ясних страв і зростала присутність риби [93, с. 49].

Аналіз цехових книг засвідчує високу сталість святково-обрядових практик упродовж другої половини XVIII – початку XIX ст. У цьому контексті кануни виконували не лише ритуально-святкову, а й важливу соціально-інтеграційну функцію, сприяючи зміцненню корпоративної солідарності, відтворенню професійної ідентичності та закріпленню соціальних зв’язків між цехом, церквою й міським суспільством загалом. Попри намагання «Ремісничого положення» 1785 р. обмежити подібні практики в імперських містах, у більшості цехів регіону вони зберігалися як вагомий елемент локальної традиції.

Ритуали переходу, святкові процесії, спільні трапези, цехові символи та атрибутика – все це формувало цілісний світ професійної культури, що був зрозумілий і значущий для кожного члена корпорації. Саме через ці елементи відбувалося формування професійної ідентичності ремісника, що не обмежувалася його вузькою фаховою компетентністю. Ідентичність визначалася належністю до певної професії, але також — до певного міста, громади, традиції. Майстер, що входив до цеху, ставав частиною багатовікового спадку, і від нього очікували не лише вміння працювати, а й готовності репрезентувати честь цеху, зберігати його норми та передавати знання майбутнім поколінням.

Таким чином, цехові традиції та ритуали в Гетьманщині виступали механізмом соціальної регуляції, способом конструювання корпоративної солідарності та інструментом легітимації професійної діяльності. Вони забезпечували неперервність ремісничої культури, зміцнювали позиції ремісників у міському середовищі та формували спільні цінності, без яких цех як правовий і соціальний інститут не міг існувати. Саме завдяки цим традиціям ремесло в ранньомодерному українському суспільстві стало не лише

економічною діяльністю, а й важливою формою культурної спадкоємності та соціальної організації.

3.3. Регулювання поведінки та громадська активність цехів у міському просторі

У суспільному житті міст Гетьманщини XVII – XVIII ст. ремісничі цехи виступали не лише господарськими об’єднаннями, а й структурними елементами системи міського порядку. Їхня діяльність органічно вписувалася у ширшу матрицю комунальної взаємодії та була важливою складовою ранньомодерного соціального контролю. Внутрішня регламентація поведінки, вироблені механізми врегулювання конфліктів, а також активна участь у громадських справах робили цехи одним із найстабільніших і водночас гнучких соціальних інститутів міського середовища.

Однією з ключових засад цехової організації був суворо окреслений кодекс поведінки, що охоплював професійну етику, моральні норми та обов’язки членів корпорації перед громадою. У статутах та цехових книгах регламентація поведінки охоплювала майже всі аспекти взаємин: від стосунків між майстрами й підмайстрами до порядку участі у богослужіннях, публічних заходах чи міських роботах. Суворі норми етики – заборона пияцтва, зобов’язання до чемного спілкування з «цеховими братами», підтримання дисципліни на робочому місці – закріплювали не лише внутрішній порядок, а й формували образ ремісника як дисциплінованого члена міської громади. Це відповідало ширшій європейській традиції ранньомодерного міста, де поведінкові практики регулювалися як через міське право, так і через механізми корпоративної солідарності.

Система розв’язання конфліктів у цеховому середовищі Гетьманщини сформувалася як складний комплекс норм, процедур і соціальних практик, які забезпечували збереження корпоративної єдності, підтримання професійних стандартів і захист станових інтересів ремісників. Її функціонування ґрунтувалося на поєднанні звичаєвих традицій, статутних приписів і практики

виборної корпоративної влади, що дозволяло цехам виступати відносно автономними інституціями міського середовища.

У більшості конфліктних ситуацій первинною інстанцією виступав сам цех. Корпорації мали досить розвинену систему внутрішнього врегулювання, яка дозволяла розв'язувати суперечки без звернення до міських судових органів. Цехмістри виконували функції посередників та суддів, забезпечуючи дотримання встановлених правил і захист інтересів як майстрів, так і підмайстрів та учнів. Вони не лише тлумачили норми статуту, а й брали до уваги усталені традиції та локальні домовленості, що відображали реальні потреби ремісничої громади [68, с.192].

Конфлікти між майстрами часто виникали через економічну конкуренцію, змагання за клієнтуру, порушення встановлених цін, недотримання технологічних вимог, а також через суперечки щодо кількості учнів – важливого ресурсу у виробничому процесі. У XVIII ст. загострювалася боротьба за доступ до учнів як дешевої та необхідної робочої сили, що нерідко спричиняло взаємні звинувачення у недотриманні правил, зловживанні довірою чи привласненні чужих учнів.

Цехи широко застосовували грошові штрафи для підтримання внутрішньої дисципліни та ефективного врегулювання конфліктів між братчиками. Ці штрафні санкції виконували не лише каральну, а й важливу превентивну функцію. Штрафи переважно спрямовувалися до цехової скарбниці, що дозволяло компенсувати збитки та підкреслювало колективний характер відповідальності, але часто вони також йшли на користь церкви. Наприклад, універсалом чернігівського полковника І. Лисенка від 18 травня 1668 р., цехмістер місцевих калачників наділявся правом здійснювати дисциплінарний нагляд: він мав карати порушників, спрямовуючи стягнені штрафи до цехової скариньки на церковні потреби, та заохочувати сумлінних членів братства [52, с. 513 – 514]. Таким чином, система штрафів була багатофункціональним механізмом: інструментом корпоративного контролю та джерелом фінансової допомоги для церковних установ.

Однак важливо, що покарання не вичерпувало всіх механізмів. У багатьох випадках застосовувалися процедури примирення: порушникові наказували публічно вибачитися, сплатити символічну суму до братської скриньки або здійснити якийсь жест, що засвідчував визнання провини. Такий підхід сприяв відновленню злагоди й запобігав довготривалим конфліктам, які могли ослабити цехову солідарність.

Важливу групу становили конфлікти між цехмістрами і звичайними майстрами. Їхні причини могли бути різними: узурпація керівних посад, приховування прибутків, самовільне продовження терміну урядування, зловживання владою. Для запобігання зловживанням широко використовувалися щорічні вибори, ретельні перевірки цехових коштів та ведення спеціальних прибутково-видаткових книг. У другій половині XVIII ст. адміністративна документація цехів стає детальнішою, що відображає як бюрократизацію цехового управління, так і зростання потреби у прозорому контролі над фінансами. Протести проти цехмістрів, які не бажали добровільно складати повноваження, свідчать про певний рівень демократичності й саморегуляції в корпоративному середовищі.

Окрему групу складали конфлікти, що виникали між майстрами та підлеглими їм підмайстрами й учнями. У XVII – XVIII ст. учнівство було не лише формою професійного навчання, а й важливим соціальним інститутом. Тож порушення умов навчання, збільшення терміну учнівства чи надмірна експлуатація часто провокували суперечки. Цехи намагалися врегулювати такі ситуації шляхом укладання договорів між майстром, учнем та його родиною, які фіксували термін навчання, забезпечення харчування, одягу і можливість переходу учня до іншого майстра у разі зловживань.

Взаємовідносини між ремісничими корпораціями та представниками козацької старшини у XVII – XVIII ст. нерідко відзначалися напруженістю, зумовленою адміністративними зловживаннями з боку владних еліт. Основними чинниками конфліктів ставали спроби старшини примусово залучати майстрів до безоплатних робіт або ігнорування зобов’язань щодо

оплати за отриману продукцію. Зловживання спонукали гетьманську адміністрацію до видання низки охоронних універсалів, які мали на меті юридично закріпити фінансово-господарську автономію ремісничих об’єднань. Зокрема, у 1660 р. чернігівські «майстрові люди» отримали офіційний захист від зазіхань полкової адміністрації: їм було заборонено виконувати будь-які роботи чи передавати вироби урядовцям без відповідної грошової компенсації [54, с. 107]. В універсалі 1729 р. гетьман Д. Апостол засудив практику примусової праці глухівських гончарів [54, с. 109]. Схоже рішення було прийняте у 1730 р. щодо кролевецьких ковалів, коли після їхніх скарг гетьманська влада наклала пряму заборону на залучення майстрів до неоплачуваних робіт [54, с. 106]. У 1744 р. обмеження на використання цехових ресурсів для приватних потреб посадовців були запроваджені в Погарі та Стародубі, що підтверджувалося рішеннями гетьманського уряду [78, с. 240; 54, с. 106 – 107]. Ці звернення засвідчують високий рівень корпоративної політичної культури та здатність ремісничих об’єднань виступати як організована сила.

Конфлікти із позацеховими ремісниками (партачами) також набували системного характеру. Цехи вимагали їх включення до корпоративної системи або сплати повинностей на користь братської скриньки. Місцева влада активно підтримувала внутрішньоцехову солідарність через обмеження несанкціонованої конкуренції. Так, для легалізації діяльності партачів запроваджувалися фіскальні зобов’язання на користь корпорацій: у Березному (1663) нецехові калачники сплачували внески до «скриньки братерской» та купували віск для церкви. Універсалами Б. Хмельницького (1656) та І. Мазепи сільські й мандрівні шевці Козелеччини зобов’язувалися виконувати загальноцехові повинності або сплачувати визначені збори за право на професійну діяльність та вступ до цехового братства [30, с. 215 – 216; 32, с. 253 – 254].

Система розв’язання конфліктів у цеховому середовищі Гетьманщини формувалася як багаторівневий механізм, у якому органічно поєднувалися

корпоративні норми, внутрішня дисципліна, інституційний контроль та взаємодія з міською владою. У своїй основі вона спиралася на автономію ремісничої корпорації, закріплену у статутах і традиційних правових звичаях, що надавали цехам право самостійно вирішувати більшість внутрішніх спорів. Ця автономія підтримувалася системою чітко визначених дисциплінарних правил: штрафами, вимогою публічних вибачень, процедурою примирення та іншими морально-правовими санкціями, які дозволяли оперативно реагувати на порушення й зберігати стабільність у середовищі майстрів, підмайстрів та учнів.

Важливим елементом ефективності цього механізму був інституційний контроль, що забезпечувався виборною природою цехового керівництва. Цехмістри та старшини, делеговані громадою ремісників, відповідали за дотримання порядку, здійснювали нагляд за професійною діяльністю, розглядали скарги та проводили регулярні ревізії, спрямовані на попередження зловживань. Завдяки поєднанню колегіальності у прийнятті рішень та персональної відповідальності старшин, цехи створювали дієву систему стримувань і противаг, яка запобігала внутрішнім конфліктам і забезпечувала передбачуваність корпоративної політики.

Разом із тим цехова автономія не була абсолютною. У випадках, коли суперечка виходила за межі внутрішніх компетенцій або стосувалася правових питань загальноміського характеру, цехи зверталися по арбітраж до міського магістрату чи військової адміністрації. Такий порядок підкреслював їхнє місце в ширшому структурному контексті міського самоврядування та демонстрував взаємозалежність корпоративних і міських інституцій.

Не менш істотною складовою системи конфліктного регулювання була активна корпоративна політика, спрямована на захист станових інтересів. Цехи виступали колективними суб’єктами міського простору, здатними відстоювати професійні привілеї, реагувати на економічні виклики, запобігати недобросовісній конкуренції й відмежовувати ремесло від зовнішніх загроз. Саме ця функція перетворювала їх на потужні групи солідарності, здатні не

лише розв’язувати внутрішні суперечки, а й формувати умови для стабільності професійного середовища загалом.

Цехова система врегулювання конфліктів ґрунтувалася на інтеграції внутрішньої автономії, дисциплінарних механізмів, виборного контролю та взаємодії з міською владою. Вона забезпечувала стійкість ремісничих корпорацій і сприяла збереженню соціального порядку у міському середовищі ранньомодерної доби, формуючи комплексну модель корпоративної саморегуляції, яка поєднувала традицію, право й колективну відповідальність.

Громадська активність цехів проявлялася у численних публічних заходах, які мали не лише церемоніальний, а й соціально-політичний характер. Урочисті процесії, участь у релігійних святах, спільні міські акції, поховальні ритуали майстрів – усе це формувало видимість та соціальний авторитет цеху в очах громади. Через такі практики ремісничі об’єднання репрезентували свою ієрархію, економічну спроможність та культурну вагу, водночас демонструючи місту свій внесок у його цілісність та стабільність. З огляду на це, цехи можна розглядати як важливий інструмент соціальної інтеграції. Вони допомагали формувати локальну ідентичність, розвивали почуття колективної відповідальності та забезпечували співіснування великих груп міського населення у рамках спільних норм. Інституційна сталість цехів підсилювала міську автономію, роблячи їх опорними структурами у процесі самоврядування.

Таким чином, цехи Гетьманщини виконували комплексну функцію: регламентували поведінку своїх членів, забезпечували ефективне вирішення конфліктів, виступали активними учасниками міського політичного та соціального життя. Ці функції відображали взаємопов’язаність економічних, правових і культурних елементів ранньомодерного міського існування, у якому ремісничі корпорації були одним із ключових механізмів підтримання суспільного порядку, колективної пам’яті та стабільності міського середовища.

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦЕХОВОЇ СИСТЕМИ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

4.1. Криза і занепад традиційної цехової моделі наприкінці XVIII ст.

Трансформація та поступовий занепад цехової системи на українських землях у складі Гетьманщини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були результатом складної взаємодії політичних, економічних та соціокультурних факторів, які радикально змінювали організацію міського життя й господарську структуру. Упродовж століть ремісничі корпорації залишалися ключовими інститутами міського самоврядування: вони контролювали виробництво, навчання, якість продукції, соціальну допомогу та значну частину комунікації між міською владою й ремісничим населенням. Проте реформаторські практики централізованої російської адміністрації, поширення імперського законодавства, а також зміни у структурі господарства імперії спричинили глибоку трансформацію традиційної цехової моделі, яка стала одним із найбільш помітних маркерів переходу від ранньомодерного до модерного типу соціально-економічних відносин.

Поворотним моментом у цьому процесі стало запровадження «Ремісничого положення» 1785 року, що кардинально змінило правовий статус ремесла [28]. Якщо раніше цехи визначали доступ до професії, встановлювали кваліфікаційні вимоги, контролювали кількість майстрів і підмайстрів, то після реформ 1785 року ця монополія поступово втратила юридичну чинність. Ремісник міг отримати дозвіл на ведення діяльності без обов’язкового вступу до корпорації, напряму звернувшись до міської влади. Цехове самоврядування, яке протягом XVII – XVIII ст. спиралося на поєднання звичаєвого права та магдебурзьких традицій, виявилося залежним від адміністративної вертикалі імперії. Уніфікація правових норм позбавляла корпорації автономного судочинства, обмежувала їхню виконавчу владу та підпорядковувала старшину обов’язковому затвердженню міськими органами. Таким чином, держава поступово перебирала на себе функції, які

раніше належали до корпоративної компетенції: регулювання ринку праці, встановлення норм виробництва, організацію навчання ремісників.

Важливим наслідком імперських реформ стала стандартизація професійної підготовки. Традиційна модель учнівства – з її ритуалами посвяти, індивідуальним характером стосунків між майстром і учнем, поступовим переходом від одного щабля до іншого – була замінена регламентованою системою, що визначала тривалість навчання, вимоги до кваліфікаційних іспитів і статус учня чи підмайстра. Відтепер учні та підмайстри розглядалися як «наймані робітники майстра» [62, с.4], їхня самостійна праця була заборонена, а умови оплати та праці регламентувалися цеховими нормами. На відміну від класичної європейської практики індивідуального підходу, законодавчими ініціативами 1785 р. встановлювався єдиний строк учнівства та стажування підмайстрів. Майстер зобов'язувався поводитися «справедливо», належно утримувати учнів і підмайстрів, безпідставно не застосовувати фізичного покарання. Учні та підмайстри, у свою чергу, повинні були проявляти слухняність і старанність. У «Ремісничому положенні» 1785 р. чітко визначався термін навчання ремеслу: учні здобували професійні навички протягом 3 – 5 років [26, с.374 – 377].

Унаслідок цього цехи втратили одну з найважливіших своїх функцій – інституційне відтворення професійної спільноти. Паралельно з цим зникали атрибути корпоративної організації: вступні внески, бенкети, символічні практики переходу на вищий щабель майстерності, які впродовж століть формували цехову ідентичність [106, с. 174 – 175].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. особливо виразними стали зміни у структурі взаємин між цехами та церквою. Якщо раніше підтримка храмів, участь у братствах, дотримання релігійних обов'язків складали центральну частину цехового життя, то імперська модель скорочувала цю функцію до формальних щорічних внесків у розмірі 5 карб. Унаслідок цього занепадає ритуально-символічний компонент цехової культури, який був одним із ключових механізмів підтримання корпоративної солідарності [26, с. 374].

Окремим вектором трансформації стало формування нової системи нагляду та адміністративного контролю. Запровадження посади міського ремісничого голови поглиблювало інтеграцію цехів у імперську управлінську модель. Водночас потреба в затвердженні рішень старшини міською владою зменшувала внутрішню автономію корпорацій, а втручання адміністрації в корпоративні конфлікти створювало прецедент перегляду традиційних механізмів вирішення спорів. Розмивання меж між корпоративним і державним регулюванням сприяло поступовому згортанню цехового судочинства як самостійної правової інституції [26, с. 370]

У XIX ст. кризові явища в цеховому устрої посилилися під впливом промислової модернізації. Поява мануфактур, а згодом фабрик, підірвала традиційні механізми регулювання виробництва. Масове виготовлення продукції витісняє дрібне ремесло з ринку, позбавляючи цехи їхнього економічного підґрунтя. У цих умовах корпорації дедалі більше перетворювалися на ритуально-соціальні спільноти, що зберігали символічні практики, але втрачали реальні виробничі функції. Попри це, цехи продовжували відігравати важливу роль у культурному житті міста, підтримуючи традиції взаємодопомоги, благодійності, солідарності та професійної етики.

Паралельно зникала духовно-релігійна складова цехового життя, що протягом попередніх століть залишалася інтеграційним чинником корпоративної культури. Істотно посилився адміністративний контроль: затвердження цехмістрів, нагляд за виконанням постанов, регламентація фінансової діяльності робили корпорації частиною бюрократичної вертикалі. Усе це засвідчує остаточний перехід від автономної корпоративної моделі до регламентованої системи професійних товариств, інтегрованих у державну економічну політику.

Попри юридичний занепад, цехова культура залишила тривалий слід у соціальній історії регіону. Традиції колективної відповідальності, професійної честі, внутрішньої дисципліни та солідарності зберігалися як етичні норми

ремісничого середовища ще довгий час після формального зникнення цехів. Спадщина матеріальних атрибутів – цехових книг, прапорів, печаток – ставала частиною колективної пам’яті міських громад. Принципи наставництва трансформувалися в сучасні моделі професійного навчання. Механізми взаємодопомоги та корпоративної опіки заклали передумови розвитку кооперативного руху. Саме тому цехи можна розглядати не лише як інституційну форму господарської організації, але й як важливий елемент культурної тяглості міського життя.

4.2. Історичний досвід цехової соціальної відповідальності у контексті сучасного бізнес-середовища

Досвід функціонування ремісничих цехів XVII – XVIII ст. на українських землях залишається важливим чинником формування сучасних моделей соціально відповідального бізнесу. Попри те, що цехи як окремі станові інституції припинили своє юридичне існування з переходом до індустріальної економіки та ринкових механізмів регулювання праці, їхня внутрішня організація, норми поведінки й соціальні практики залишили тривалу інституційну тяглість. Саме цехове середовище виробило стійкі форми взаємодопомоги, моральної відповідальності, колективної солідарності та професійної етики, які у змінених конфігураціях продовжують функціонувати в сучасному бізнесі.

У ранньомодерному місті цехи поєднували професійно-виробничі, правові, етичні та соціальні функції. На відміну від сучасних підприємств, де корпоративна соціальна відповідальність часто виступає додатковою стратегічною опцією, для цехових корпорацій вона була складовою їхньої повсякденної діяльності. Обов’язок піклування про членів спільноти, підтримка сімей майстрів і підмайстрів, забезпечення якості продукції, контроль за дотриманням морально-професійних норм – усі ці аспекти становили органічну частину цехової моделі. Вони формували підґрунтя для розвитку сучасних підходів до корпоративної етики, відповідального менеджменту та соціального підприємництва.

Одним із найстійкіших елементів цехової традиції були фонди взаємодопомоги, з яких фінансувалися виплати у разі хвороб, каліцтва, смерті чи складних життєвих обставин. Фактично цехи створювали ранні форми соціального страхування та внутрішніх корпоративних систем підтримки, які випереджали державні моделі соціального захисту на століття. У сучасному бізнес-середовищі ці практики відтворюються через корпоративні благодійні фонди, програми медичного страхування, пакети соціальної підтримки та ініціативи з охорони праці й добробуту працівників. Таким чином, сучасні механізми соціальної опіки значною мірою повторюють історичну логіку корпоративної відповідальності цехів.

Не менш важливим аспектом цехової спадщини є професійна етика. Цехи встановлювали чіткі стандарти майстерності, контролювали технологічний процес, регулювали відповідальність за якість виробів та визначали санкції за порушення професійних норм. Репутація майстра та доброчесність виробу мали вирішальне значення, оскільки від цього залежав престиж корпорації. Сучасні корпоративні кодекси поведінки, стандарти якості, аудити, екологічна відповідальність та механізми доброчесної конкуренції є прямими спадкоємцями цих норм. Значна частина сучасних професійних асоціацій – адвокатських, медичних, освітніх – підтримує принципи етичного регулювання, що походять із цехового середовища ранньомодерного міста.

Цехова модель професійної освіти, що ґрунтувалася на безпосередньому наставництві, багаторічній практиці й суворому поетапному засвоєнні ремесла, стала одним із найвпливовіших елементів цехової спадщини. Логіка навчання «майстер – підмайстер – учень» відтворилася в сучасній системі професійно-технічної освіти, дуальної підготовки та корпоративних програм стажування. Як і раніше, наставництво відіграє вирішальну роль у передачі знань і формуванні професійної культури, відображаючи глибинну історичну тяглість між цеховою освітою та сучасними моделями кадрового розвитку.

Особливе місце в цеховій культурі посідали ритуали, символіка та колективні практики, спрямовані на формування відчуття причетності до спільноти. Урочистості, посвяти, спільні обіди, корпоративні наративи й колективні дії виконували функції інтеграції та консолідації ремісничої групи. У сучасному бізнес-середовищі подібні практики відтворюються у корпоративних культурах: формуванні бренду компанії, організації внутрішніх заходів, ритуалів прийому нових працівників, колективних свят та соціальних проєктів. Це підтверджує, що символічні та ритуальні форми поведінки залишаються важливими механізмами підтримання корпоративної ідентичності.

Окремим проявом цехової спадщини є моделі корпоративного самоврядування. Ремісничі об’єднання мали виборні органи, внутрішні суди, механізми контролю й колегіального ухвалення рішень. Сучасні професійні асоціації, торгово-промислові палати, кооперативи та інституції саморегулювання повторюють ці принципи, забезпечуючи демократичні форми управління, представництво інтересів та колективну відповідальність перед суспільством. Особливо показовою є тяглість між цеховими касами взаємодопомоги та сучасними кооперативними об’єднаннями, кредитними спілками чи асоціаціями малих виробників.

Сучасний контекст, позначений воєнними викликами, кризовими явищами в економіці та зростанням потреби у підтримці локальних громад, актуалізує цехову модель соціальної солідарності. Малий бізнес, сімейні підприємства та мікропідприємництво дедалі більше виконують функції соціальної інтеграції, відтворюючи принципи відповідальності перед громадою, які були характерними для цехових корпорацій. Підприємства фінансують громадські ініціативи, підтримують місцеву інфраструктуру, долучаються до волонтерських проєктів та гуманітарних програм – тобто відтворюють ті самі функції, що виконували ремісничі цехи у традиційному міському середовищі.

Отже, тяглість між ранньомодерними цеховими моделями та сучасними підходами до соціальної відповідальності є очевидною та багатовимірною. Цехова традиція не лише зберіглася у вигляді культурної пам’яті, а й стала важливим елементом сучасного підприємницького мислення. Ремісничі корпорації сформували історичне підґрунтя для розвитку відповідального бізнесу, який сьогодні поєднує економічну ефективність із соціальною місією. Саме тому вивчення цехової спадщини відкриває можливість глибше зрозуміти не тільки еволюцію професійних спільнот, а й механізми формування сучасних моделей корпоративної культури, що залишається актуальним і в умовах XXI століття.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено комплексний аналіз інституціональної ролі ремісничих цехів Гетьманщини XVII – XVIII ст. як багатофункціональних соціально-економічних і культурних інститутів ранньомодерного міста. Дослідження дозволило розкрити цехи не лише як професійні об’єднання ремісників, а як важливі елементи міського самоврядування, корпоративної солідарності та соціальної відповідальності.

Аналіз стану розробки проблеми у вітчизняній історіографії засвідчив, що тема ремісничих цехів традиційно розглядалася переважно в економічному або правовому контексті. Соціокультурний вимір їхньої діяльності, зокрема питання корпоративної етики, внутрішньої солідарності та механізмів соціальної підтримки, залишався фрагментарно висвітленим. Це зумовлює актуальність комплексного міждисциплінарного підходу, запропонованого у роботі.

Опрацьована джерельна база – цехові статути, актові книги, універсали, матеріали магістратських судів та нормативні документи – виявилася репрезентативною для реконструкції внутрішнього життя цехів, їхніх економічних практик і соціальних функцій. Застосування джерелознавчої критики дозволило врахувати специфіку походження та функціонального призначення джерел.

Методологічну основу дослідження склали принципи історизму, об’єктивності та системності у поєднанні зі спеціально-історичними методами, зокрема проблемно-хронологічним, структурно-функціональним та елементами соціальної й історико-антропологічної методології. Такий підхід забезпечив розгляд ремісничих цехів як цілісних соціальних корпорацій із розвиненими механізмами саморегуляції.

У ході дослідження встановлено, що правовий статус ремісничих цехів у XVII – XVIII ст. визначався поєднанням норм магдебурзького права, місцевих звичаїв і гетьманських універсалів, а з другої половини XVIII ст. –

імперського законодавства. Це забезпечувало цехам відносну автономію у внутрішніх справах і водночас інтегрувало їх у систему міського управління.

Проаналізовано організацію та економічну діяльність цехів, які відігравали ключову роль у регулюванні міського виробництва. Цехи здійснювали контроль якості продукції, регламентували процес навчання учнів і підмайстрів, визначали умови доступу до ринку та формували професійні стандарти, що сприяло стабільності міської економіки.

Виявлено, що механізми внутрішньої соціальної підтримки були невід'ємною складовою цехового життя. Матеріальна допомога членам корпорації, опіка над вдовами й сиротами, підтримка у разі хвороби чи втрат, а також суворе дотримання норм професійної етики та дисципліни формували систему колективної відповідальності та взаємодопомоги.

Особливу увагу приділено ритуалам, символіці та формам соціальної взаємодії, які забезпечували згуртованість цехових колективів. Церемонії посвяти, спільні святкування, похоронні обряди та використання цехових атрибутів виконували функції збереження колективної пам'яті, передачі професійних норм і формування ідентичності.

Дослідження показало, що ремісничі цехи суттєво впливали на розвиток міських громад Гетьманщини, сприяли інтеграції ремісників у міський соціальний простір і формували локальну ідентичність ранньомодерного міста. Вони виступали посередниками між економічними інтересами окремих майстрів і потребами міської громади загалом.

Узагальнення отриманих результатів дозволило визначити історичну тяглість цехових практик соціальної відповідальності та актуалізувати їхній досвід для сучасного бізнес-середовища України. Ремісничі цехи Гетьманщини постають як ранні форми корпоративної соціальної відповідальності, що поєднували економічну ефективність, етичні норми та соціальну солідарність. Це відкриває можливості для подальших міждисциплінарних досліджень і осмислення історичних моделей соціально відповідального підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года / ред. В. Модзалевский. Чернигов : Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. 137 с.
2. Батурин: сторінки історії / ред. О. Коваленко та ін. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. 786 с.
3. Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № VIII IX. С. 32 – 66.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
5. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / підг. до друку Т. Діденко. *Ніжинська старовина*. Київ, 2006. Вип. 2 (5). С. 151 – 169.
6. К истории цехов. *Киевская старина*. 1899. № 6. Отд. 2. С. 132 – 133.
7. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове /под ред. П. Добровольского. Чернигов : Типография Губернского правления, 1908. – 556 с.
8. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ. 1928. Кн. XVIII. С. 211 – 223.
9. Книга глухівського цеху калачницького /підг до видання К. Лазаревська. *Український археографічний збірник*. Київ. 1926. Т. 1. С.165 – 216.
10. Коваленко О., Гринь О. Неопубліковані описово-статистичні джерела з історії Глухова останньої чверті XVIII ст. *Сіверщина в контексті історії України:* Матеріали шостої науково-практичної конференції. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2007. С. 90 – 94.

11. Коваленко О., Петреченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. *Ніжинська старовина*. 2006. Вип. 2(5). С. 51 – 61.
12. Корноухов Е. Каталог Черниговского соединенного исторического музея. Чернигов: Типография Губернского земства, 1915. – 86 с.
13. Лазаревский А. Любецкие гончары в 1615 году. *Киевская старина*. 1902. № 2. С. 89.
14. Лазаревский А. Цеховые акты левобережной Малороссии: 1622 – 1645 гг. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Київ. 1901. Т. 15. № 4. Отд. 3. С. 9 – 25.
15. Мазепина книга / упор І. Ситий. Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. 524 с.
16. Малороссийские переписные книги 1666 года / послесл. А. Лазаревского. Київ : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1900. 109 с.
17. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781) / підг. до друку П. Федоренка. Київ. 1931. 595 с.
18. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 года в городской магистратуре / підг. до друку С. Зозуля та О. Морозова. *Ніжинська старовина*. Київ. 2008. Вип. 7 (10). С. 15 – 209.
19. Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). Чернигов: Черниговская Губернская типография, 1868. 56 с.
20. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVII ст.: описово-статистичні джерела / відп. ред. П. Сохань. – Київ : Наукова думка, 1989. 392 с.
21. Опись г. Чернигова 1766 г. *Черниговские губернские ведомости*. – 1847. № 11. Часть неофициальная. С. 64 – 70.
22. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / підг. до О. Коваленка і В. Сапона. *Сіверянський літопис*. 1997. № 2. С. 183 – 191.

23. Переписна книга Чернігова 1666 р. / підг. до друку О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона. *Сіверянський літопис*. 1997. № 3. С. 167 – 181.
24. Переписні книги 1666 р. / підг. до друку В. Романовський. Київ : ВУАН, 1933. – 448 с.
25. Позволительный лист святителя Феодосия Углицкого на установление братства и цеха в м. Летках *Киевская старина*. 1897. № 10. С. 7 – 9.
26. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. СПб.: Типография II Отделеня собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. 1168 с.
27. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [відп. ред Ю. Шемчушенко. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 1997. 548 с.
28. Ремесленное положение *Российское законодательство* X – XX веков: В 9 т. / отв.ред. Е. Индова. Москва, 1987. Т. 5. С. 95 – 119.
29. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* / упорядник Т. Ананьєва. Київ : Наукова думка, 1997. С. 24 – 126.
30. Універсали Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.
31. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / упор. І. Бутич. – Київ, Львів : НТШ, 2002. Ч. І. 780 с.
32. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ, Львів: НТШ, 2006. Ч. ІІ. 798 с.
33. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / упор.В. Ринсевич. Київ, 2008 720 с.
34. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, Львів: НТШ, 2004. 1087 с.

35. Устав Киевского цирюльнического цеха 1767 года. *Киевская старина*. 1883. № 11. С. 470 – 476.

36. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский. Київ : Университетская типография, 1851.697 с.

Речові джерела

37. Поховальне сукно кравецького цеху м. Чернігова (1854 р.) URL: https://cheline.com.ua/news/culture/u-muzeyi-na-chernigivshhini-zberigayutsya-tsehovi-sukna-dlya-pohovalnoyi-obryadovosti-foto-256314 (дата звернення 01.10.2025)

38. Цеховий прапор Лебединського цеху булочників URL: https://www.museum.mcsc.gov.ua/collections/cehoviy-prapor-lebedinskogo-cehu-bulochnikiv-41496 (дата звернення 15.11.2025)

39. Штамп ковальського цеху URL: https://www.museum.mcsc.gov.ua/collections/shtamp-kovalskogo-cehu-103303 (дата звернення 15.11.2025)

Література

40. Багалей Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в.* Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. Ч. 2. С. 387–442.

41. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях таритуалі. *Родовід*. Київ. 1993. № 5. С. 13–20.

42. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ : Наукова думка, 1993. 117 с.

43. Балушок В. Свята покровителів українських ремісничих цехів XV–XVIII ст. *Народна творчість і етнографія*. Київ. 1992. № 4. С. 35–39

44. Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 360 с.

45. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. *Розвідки про міста і міщанство на Україні Руси в XV–XVIII в.* Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1903. Ч. 1. С. 3–113.
46. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в.* Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1904. Ч. 2. С. 3–308.
47. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ : К.І.С., 2016. 356 с.
48. Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ. 2013. Вип. 10. С. 31–50
49. Гермайзе О. З архіва української музики. Чернігівський цех музикантів в XVIII ст. *Музика*: Місячник музичної культури. 1923. Ч. 6 – 7. С. 39.
50. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до кінця 1861 року). Київ : Видавництво АН УРСР, 1962. – 207 с.
51. Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии. *Труды Тринадцатого археологического съезда*. Москва. 1908. Т. 2. С. 74 – 78.
52. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів : Ред.-вид. комплекс «Деснянська правда», 2007. С. 512–519.
53. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. *Записки Ніжинського інституту народної освіти та науководослідчої катедри історії культури й мови при інституті*. Ніжин, 1929. Кн. IX. С. 123–136;

54. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. *Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті*. Ніжин, 1926. Кн. VI. С. 81–124;
55. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали* / за ред. М. Грушевського. К., 1928. С. 315–318.
56. Журман С. Генеза ремесла в господарській системі Лівобережної України в XVII–XVIII століттях: автореф. дис. … канд. екон. наук: спец. 08.00.01. К., 2010. 20 с.
57. Журман С. Цех як інститут господарської системи Лівобережної України в XVII–XVIII століттях. *Актуальні проблеми економіки*. Київ. 2007. № 8 (74). С. 34–42.
58. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII – XVIII ст. – Львів. 2012. – 552 с.
59. Карась А. Кролевецьке ткацтво. Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. 100 с.
60. Карась А. Секретне кролевецьке ткацтво. *Сіверянський літопис*. Чернігів. 2003. № 5–6. С. 38–40;
61. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ. 1928. Кн. XVIII. С. 211–223.
62. Клименко П. Цехи на Україні. Київ : Вид-во ВУАН, 1929. Т. І. Вип. І. ХС; 199; VIII с.
63. Клименко Ф.Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. Київ. 1914. 166 с.
64. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. Чернигов, 1896. № 726. С. 1–2.
65. Коваленко О. Джерела з історії ремісничих цехів Гадяча XVII – XVIII століть. *Краєзнавство*. Київ. 2013. № 2. С. 47–52.

66. Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. *Краєзнавство*. Київ. 2010. № 1–2. С. 130–135.
67. Коваленко О. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття. *Історична пам'ять*: Наук. зб. Полтава, 2012. Вип. 28. С. 32-45;
68. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.;
69. Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 77–83;
70. Костенко Л. Кожум'яцький і шевський промисли в північних і південних губерніях Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали до української етнології*. Київ. 2008. Вип. 7 (10). С. 79–83.
71. Кохан О. Київські ремісничі цехи наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 19-23.
72. Крапивний Р. Осередки металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку в середині XVII – XVIII ст. *Український історичний збірник*. Київ. 2015. Вип. 18. С. 92-103.
73. Крапивний Р. Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середина XVII – кінець XVIII ст.). *Ніжинська старовина*. Київ. 2013. Вип. 15 (18). С. 17–24;
74. Крапивний Р. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. *Український історичний збірник*. Київ. 2013. Вип. 16. С. 58–67;
75. Крачківський М. Київські цехи за литовсько-польської доби. *Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва*. Київ : Вид. ВУАН, 1931. Зб. 1. С. 134 – 149.

76. Кулаковський В. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Київ. 1980. Вип. 14. С. 53–60.
77. Кулаковський В. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них. *Історичні дослідження*: Вітчизняна історія. Київ : Наукова думка. 1981. Вип. 7. С. 63–69.
78. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ. 1888. Т. 1: Полк Стародубский. 470 с.;
79. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ. 1893. Т. 2: Полк Нежинский. 520 с.
80. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. *Київ та його околиця в історії і пам'ятниках* / за ред. М. Грушевського. Київ : Державне видавництво України, 1926. С. 275–308.
81. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. *Записки історично-філологічного відділу УАН*. Київ. 1925. Т. 6. С. 20–33.
82. Лесик Л. Діяльність ремісничих цехів Ніжина та їх взаємодія з міським магістратом (XVII–XVIII ст.). *Ніжинська старовина*. Київ. 2015. Вип. 19 (22). С. 71–76.
83. Лесик Л. Матеріальне становище міщан Ніжина XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 123–125.
84. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.
85. Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: майстрівство та розвиток професійної кар'єри ремісника. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 19-24

86. Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української національної свідомості. Київ : Молодь, 1991. 232 с.

87. Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. Київ : Інформ. вид. центр «СТИЛОС», 1998. 184 с.

88. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII століття. *Київська старовина*. Київ. 1999. № 5. С.155–163.

89. Сецинский Е. И. Материалы для истории цехов Подолии. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец Подольский, 1904. Т. 10. С. 417–494.

90. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900). *Сіверянський літопис*. 1996. № 4. С. 37 – 42.

91. Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею). *Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках*. Львів, 2003. С. 251–255.

92. Ситий І. Цехові прапори Лівобережної України. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2010. Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 2. С. 127–174.

93. Сокирко О. «Ведлугъ порадку братерского». Бенкети київських ремісників другої половини XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство.* 2019. № 7. С. 35. URL: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2019_7_5(дата звернення 28.09.2025)

94. Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Київ : Темпора, 2021. 272 с.

95. Хармак М. До питання про ремесла з обробки металу жителів Батурина в XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ, Глухів. 2015. Вип. 8. С. 125–127

96. Хармак М. Ткацьке ремесло Батурина XVII-XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ, Глухів. 2017. Вип. 10. С. 135–137.

97. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 3. С. 42 – 46.

98. Швидько Г. Чернігівські міщани наприкінці XVII ст. (до історії магдебурзького права). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. – С.452 – 460.

99. Щербина С. Джерела з історії ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя. *Сіверянський літопис*, 2015. № 1. С. 39 – 48.

100. Щербина С. З історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць Київ, Глухів. 2010. Вип. 3. С. 145–148.

101. Щербина С. Ієрархія у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ, Глухів, 2016. Вип. 9. С. 217-221.

102. Щербина С. Ковальські цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць Київ, Глухів. 2017. Вип. 10. С. 131–134.

103. Щербина С. Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII – на початку XVIII ст. *Література та культура Полісся*: Зб. наук. праць Ніжин. 2012. Вип. 70. С. 46-56.

104. Щербина С. Побут та звичаї цехових ремісників Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ. 2008. Серія 6: Історичні науки. Вип. 6. С. 241-246.

105. Щербина С. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць Київ. Глухів. 2012. Вип. 5. С. 162-165.

106. Щербина С. Уніфікація статусу ремісничих цехів Чернігово-Сіверщини згідно з «Ремесленным положением» 1785 р. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 173-178.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методичний додаток

Розробка семінарського заняття

Тема: Бізнес і соціальна відповідальність ремісничих цехів Гетьманщини XVII–XVIII ст.

2 години

Мета заняття *є комплексний аналіз економічної та соціальної ролі цехових корпорацій у міському житті, що передбачає з'ясування механізмів їхньої саморегуляції та соціальної відповідальності, а також формування у студентів навичок критичного джерелознавчого аналізу шляхом роботи з цеховими книгами та нормативними документами.*

Питання для обговорення:

1. Економічні функції цехів та їхній вплив на міський ринок.
2. Внутрішня організація цехів як відображення корпоративної культури та соціального порядку.
3. Соціальна відповідальність ремісничих цехів.
4. Цехи та система міського самоврядування
5. Трансформація соціальної відповідальності цехів у кінці XVIII ст.

Джерела і література:

1. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ : Наукова думка, 1993. 117 с.
2. Клименко П. Цехи на Україні. Київ : Вид-во ВУАН, 1929. Т. І. Вип. І. ХС; 199; VIII с.
3. Коваленко О. Джерела з історії ремісничих цехів Гадяча XVII – XVIII століть. *Краєзнавство*. Київ. 2013. № 2. С. 47–52.
4. Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. *Краєзнавство*. Київ. 2010. № 1–2. С. 130–135
5. Кохан О. Київські ремісничі цехи наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 19-23.
6. Кулаковський В. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Київ. 1980. Вип. 14. С. 53–60
7. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. *Записки історично-філологічного відділу УАН*. Київ. 1925. Т. 6. С. 20–33

8. Щербина С. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць Київ. Глухів. 2012. Вип. 5. С. 162-165.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до першого питання слід зосередитися на ролі цехів у регулюванні виробництва, контролі якості продукції, встановленні цін і доступу до ринку. Важливо проаналізувати, як цехова монополія та норми впливали на стабільність міської економіки та співвідношення конкуренції й корпоративних обмежень, спираючись на цехові статути та актові матеріали. Рекомендується прослідкувати, як цехові обмеження (боротьба з партачами) впливали на цінову політику та асортимент товарів, доступних міщанам.

Розглядаючи друге пиання, необхідно звернути увагу на їхню ієрархічну структуру (майстер, підмайстер, учень), функції цехової старшини (цехмістра), механізми дисципліни та колективної відповідальності (система штрафів). Доцільно осмислити цех не просто як виробничий осередок, а як простір формування корпоративної культури, професійної ідентичності та соціального порядку, що відображав ширші моделі міського життя ранньомодерного часу. Особливу увагу слід приділити вивченню процесу посвяти та вимог до майстерного виробу.

Під час підготовки до третього питання варто проаналізувати практики взаємодопомоги (братської каси), опіки над уразливими членами корпорації (вдовами, сиротами, хворими), благодійної діяльності та регламентації етичної поведінки. Необхідно розрізняти добровільні (внутрішня допомога) та обов’язкові (фіскальні зобов’язання, допомога церкві) аспекти цієї відповідальності. Особливу увагу слід приділити тому, як поєднання економічних і соціальних функцій сприяло згуртованості цехових спільнот і стабільності міської громади, часто виконуючи функції раннього соціального страхування.

Вивчаючи взаємодію цехів із системою міського самоврядування, необхідно зосередитися на правових підставах їхнього існування

(підтвердження статутів магістратом), участі у громадських повинностях (оборона, протипожежна діяльність) і міському управлінні, а також на співвідношенні цехової автономії з контролем з боку магістрату [86, с. 101]. Аналіз цього питання дозволяє осмислити цехи як важливий елемент політичного й соціального життя міста, що мав правову суб'єктність.

Під час розгляду п’ятого питання слід простежити вплив імперських реформ, правової уніфікації та економічних змін (посилення фіскального тиску, легалізація партачів через внески) на функціонування цехової системи. Важливо визначити, які елементи цехової солідарності були втрачені, а які трансформувалися (наприклад, перетворившись суто на фіскальне навантаження) або перейшли до інших соціальних інституцій, що свідчить про занепад корпоративного устрою.

Контрольні питання

1. *Які механізми регулювання виробництва (ціни, стандарти якості, умови доступу до професії) застосовували цехи для забезпечення своєї монополії на міському ринку?*
2. *Хто такі партачі і чому боротьба з ними була однією з найбільш проблемних економічних сфер? Чи була боротьба з партачами проявом захисту якості продукції чи переважно обмеження конкуренції?*
3. *У чому полягала роль гетьманських універсалів?*
4. *Чи можна вважати цехи інструментом захисту професійних інтересів? Чи є паралелі між цехами та сучасними бізнес-асоціаціями або професійними гільдіями?*
5. *Яка роль цехмістра у корпоративному управлінні? Як регламентувалася ієрархія (майстер, підмайстер, учень) у цехах?*
6. *Як корпоративна символіка та статути формували колективну ідентичність і чи можна говорити про наявність «корпоративної етики» цехів?*
7. *Які механізми внутрішнього правосуддя діяли в цехах? Як цехові штрафи забезпечували дисципліну та куди спрямовувалися ці кошти?*
8. *У чому полягала соціальна відповідальність цехових корпорацій? Які форми матеріальної підтримки надавали цехи своїм членам?*
9. *Яким чином цехи підтримували сиріт та вдів? Чи існували елементи «соціального страхування» у цеховому середовищі Гетьманщини?*
10. *Як співвідносилися добровільні (взаємодопомога, братська каса) та обов'язкові (податки, оборонні роботи) аспекти соціальної відповідальності цехів?*
11. *Які громадські роботи виконували цехові корпорації? Як вони інтегрувалися або конфліктували з системою міського самоврядування (магістрати, війти)?*
12. *Як імперські реформи кінця XVIII ст. та зміна економічної політики вплинули на цехову систему та її соціальну відповідальність?*

Додаток Б

Поховальне сукно кравецького цеху м. Чернігова (1854 р.) [37]

Додаток В

Цеховий прапор Лебединського цеху булочників [38]

Додаток Г

Штамп ковальського цеху [39]